

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 7 2005

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris

195 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 25 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 35 kr. pr. stk.

Ekspedition:

Haderslevvej 45

6200 Aabenraa

tlf. 74 62 46 83

E-mail: hssdj@hssdj.dk

www.hssdj.dk

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:

Kim Furdal (ansv.)

Institut for

Sønderjysk Lokalhistorie

Haderslevvej 45

6200 Aabenraa

email: kf@isl.dk

Lennart Madsen

Haderslev Museum

6100 Haderslev

Elsemarie Dam-Jensen

Tønder Museum

6270 Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfattere

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

Fiskeri i Vadehavet efter 1920..... 243

Vadehavet rummede indtil slutningen af 1950 mange former for fiskeri tilpasset den særegne natur og de helt lokale forhold. Cand.mag. Henrik J. Møller giver et overblik over fiskeriet i Vadehavet efter 1920.

Bysekretæren i Tønder Georg Friedrich Horup
og hans legatstiftelse 253

Tønder har en række legatstiftelser med velgørende formål. En af disse er Horuplegatet, der endnu udbetaler et beløb til trængende husejere i Tønder. Siegfried Lorenzen fortæller om legatstifteren og legatets historie.

Håndens arbejde..... 260

I efterårsferien løber en række aktiviteter af stablen på de sønderjyske museer under overskriften, »Håndens arbejde«. Martin Abrahamsen fortæller om temaet og giver en oversigt over museernes aktiviteter i løbet af ugen.

»Æ Kataster« – Det sønderjyske matrikelvæsen 262

Af de mange sønderjyske særordninger mistede Sønderjylland en, da landinspektørkontoret i Aabenraa lukkede i 2004. Arkivar Leif Nielsen fortæller historien om det særlige sønderjyske matrikelvæsen, der nu er gået over i historien.

Engvandsanlæggene ved Fole Stampemølle og Aarup... 267

I 1992 istandsatte Sønderjyllands amt engvandsanlægget Fole-Harreby, som i dag er det eneste tilbageværende anlæg, som endnu er i funktion. Redaktionen har fundet to avisartikler om engvandsanlæggene af lokalhistorikeren H.P. Jensen, som her bringes i en sammenskrevet og redigeret form.

Bognyt..... 274

Det sker - på sønderjyske museer..... 276

Bagsiden om forsiden 280

Der findes næppe en by i Danmark, der forholdsvis har så mange legater som Tønder. Dette skyldes, at legater til fattige og syge hovedsagelig blev stiftet i en periode, hvor legatstiftelse var en modesag. Museumsinspektør Elsemarie Dam Jensen, Tønder Museum, fortæller om legaterne, som for fleres vedkommende endnu eksisterer og administreres af Tønder kommune.

Forsidebillede:

Markledet til Richtsens legatmarker. Foto: Tønder Museum.

Fiskeri i Vadehavet efter 1920

Af HENRIK J. MØLLER

Indtil slutningen af 1950'erne havde Vadehavet mange former for fiskeri, der udnyttede den særegne natur og de helt lokale forhold. Cand. mag. Henrik J. Møller giver et overblik over fiskeriet i Vadehavet efter 1920.

Indledning

Fiskeriet omkring og i Vadehavet har stået på lige så længe, som der har boet mennesker i området. Næsten alle, der boede langs kysterne, åerne og i marskområderne, drev fiskeri i et eller andet omfang. Fiskeriet var for de fleste et supplement til føden og en god biindtægt, mens kun et mindre antal mennesker levede af fiskeriet alene. Fiskeriet var på den måde mere

eller mindre en del af kulturen i hele området, ligesom også landbruget var det. Fiskeriet foregik på lidt forskellige måder i de forskellige områder rundt omkring Vadehavet. Disse områder er Tøndermarsken, Højer Sluse, Ballumkysten, Ballummarsken, Rejsby-Brøns og Rømø.

Fiskeriet i Tøndermarsken

I Tøndermarsken, Vidåen og Rudbøl Sø var der tidligere meget store mængder af fisk og ål. Dette ændrede inddigningen af marsken fra 1500-tallet og frem ikke på. Digerne betød primært en sikring imod stormfloder, men inde bag digerne stod store dele af marsken fortsat jævnlige

Højer Havn omkring 1950. Endnu var der en fiskerflåde i havnen med både fiskerkuttere og små eng- og togangsbåde. Fiskeriet var særdeles varieret og omfattede almindeligt fiskeri, ålefiskeri, muslingefiskeri, rokkefangst og indsamling af hjertemuslingeskaller, sømos og søstjerner. Foto: Højeregnens Lokalhistoriske Arkiv.

under vand. Marskens beboere, friserne og deres efterkommere, forstod at leve i pagt med de særlige forhold i marsken og drev et omfattende fiskeri ved siden af deres mange andre hverv såsom agerbrug, kreaturopføding, fåreavl, jagt, tagrørshøst og forskellige håndværk.

Fiskeretten i selve marsken tilhørte lodsejerne, mens fiskeriet i Vidåen og Rudbøl Sø tilhørte en række forskellige fiskelav, der udlejede fiskeretten til de lokale beboere. Fiskeriet skete mest fra små engangsbåde og større togangsbåde, som blev drevet frem med enten klostager eller med sejl. Man fangede primært ål i Tøndermarsken, og til det benyttede man åluser, sættegarn, vidjehamme eller liner med fiskekroge. Man fangede også mange fisk, og det var især gedder, skaller, suder og brasen. Fiskene blev fanget med ruser, sættegarn og slæbegarn. En-

kelte fiskere sejlede endda helt ud i Vadehavet og fangede isinger og rødspætter der.

I årene 1928-32 blev Tøndermarsken fuldstændigt afvandet. Det store projekt blev besluttet efter en lokal folkeafstemning og omfattede en inddigning og udretning af hele Vidåen samt opførelsen af en række pumpestationer og gravningen af grøfter, der tilsammen skulle afvande og bevande marsken efter behov. Efter afvandingen blev marskjorden kultiveret, og samtidig forsvandt de sidste fisk i selve marsken. Derimod fortsatte fiskeriet i Vidåen og Rudbøl Sø.

Først fra 1950'erne begyndte fiskeriet i Tøndermarsken at falde meget. Det skyldtes især, at fiskerne opgav deres bierhverv og blev lønmodtagere på de nye virksomheder, der skød op på egnen i takt med velstandsstigningen. Kun en-

En åluser i Vadehavet ud for Højer røgtes. Ruserne blev opstillet både inde ved faskingårdene og længere ude på vaden. Der blev fanget ål både ude i Vadehavet og inde i Vidåen. Foto: Højeregnens Lokalhistoriske Arkiv.

På Højer Havn findes et lille »frilandsmuseum«, der fortæller om gamle dages fiskeri. Forrest ses to fiskerhytter, som Rudbølfiskere boede i om sommeren, mens de fiskede og udførte vedligeholdelsesarbejder på digerne og forlandet. Til højre ses en togangsbåd, der brugtes i fiskeriet. I baggrunden ses en oppuret røgeovn, hvori man har røget ål og visse fiskearter. Foto: Henrik J. Møller.

kelte fiskere fortsatte fiskeriet af lyst og interesse, og den traditionsrige gamle fiskerby Rudbøl skiftede helt karakter til at blive en affolket turist- og ferieby.

Fiskeriet fra Højer Havn

Også fra Højer Havn foregik der tidligere et meget stort fiskeri. Højer Havn blev anlagt i 1865 kort efter opførelsen af Højer-Sildtoftediget i 1861. Havnen var præget af fiskeriet, men også af en livlig søfart og de mange turister, der kom med toget fra Tønder for at komme videre med færgerne til Sild.

Fiskeriet ved Højer Havn var organiseret i to fiskeriforeninger, nemlig Rudbøl og Omegns Fiskeriforening, der havde fiskeretten til ferskvandsfiskeriet i Vidå-

en ud til 100 meter foran Højer Sluse, og Højer Fiskeriforening, også kaldet »slikfiskerforeningen«, der havde fiskeretten til saltvandsfiskeriet ude foran slusen og foran faskingårdene ved havdiget. Begge fiskeriforeninger regulerede og fordelte fiskeriet ligeligt blandt de mange fiskere efter faste regler. Fiskeriet ude i Vadehavet var derimod helt frit og ikke underlagt nogen forening. De to foreninger bidrog generelt til en god samarbejdsånd blandt fiskerne, der ikke lå i direkte konkurrence og gerne hjalp hinanden i det daglige.

Hovedparten af fiskerne var husmænd og arbejdsmænd, der havde fiskeriet som en biindtægt og mest fiskede fra små engangsbåde og togangsbåde. En mindre

Fissegård med nedgarn og ruser ved Ballum. Oprindeligt var fissegårdene udelukkende bygget op med granris, og fiskene blev fanget i en hamme. Senere begyndte man at opstille nedgarn og ruser på samme måde som fissegårdene var opbygget. Til venstre ses en hjemmelavet amfibiebil. Foto: Knud E. Larsen, Skærbæk.

gruppe af fiskerne var erhvervsfiskere, der alene levede af fiskeriet, og som fiskede fra større både og motoriserede fiskekuttere. Ved Højer dominerede ålefiskeriet fuldstændigt. I perioden 1924-54 blev der i de gode år fanget op mod 42 tons ål årligt, mens gennemsnitsfangsten lå på 17 tons ål årligt. I Vidåen foregik ålefiskeriet især med åluser, der stod meget tæt overalt. Der blev også fanget mange fisk i Vidåen. Blandt ferskvandsfiskene drejede det sig især om skaller, brasen, aborrer, gedder, suder, sandart og snæbler. For saltvandsfiskenes vedkommende drejede det sig om skrubber, rødspætter, isinger og pighvar. Fiskene blev især fanget med slæbegarn, sættegarn, ruser og vidjehamme. Endelig kunne fiskerne også »trine båt« i Vadehavet ved

ebbe, dvs. at fiskerne gik ud i vandpytterne på vaden og trådte på fiskene, som derpå blev samlet op. Fiskerne kunne ikke selv spise deres meget store fangster, så de opbevarede fangsterne i hyttefæde på Højer Havn og solgte ud af dem hver lørdag. Den dag var der et stort liv på havnen af opkøbere og kunder. Her skete det også, at de kunne komme lidt op at toppes om ålene og fiskene.

Der foregik også andre former for fiskeri fra Højer Havn. Fiskeri efter rokker og søstjerner blev forsøgt, men blev aldrig nogen stor succes. Fiskeriet på algearten sømos var derimod meget givtigt op til midten af 1950'erne, for indtil da var sømos populært som dekora-tionspynt og hattepynt i Tyskland. Også muslingefiskeriet fik et temmelig stort

omfang i nogle år i 1950'erne. Desværre blev Højerfiskerne snart udkonkurreret af Limfjordsøsterskompagniets meget store muslingebåde, og inden længe fiskede de Vadehavet tomt for muslinger, og så holdt det eventyr op. Endelig blev det kort før 1920 forsøgt at producere tangmel af søgræs fra Vadehavet. Det blev ingen succes, men den store og høje tangmelsfabrik står stadig som et vartegn på Højer Havn.

Fiskeriet fra Højer Havn holdt sig oppe på et højt niveau i mange år. Der mærkedes dog allerede en vis tilbagegang, da Hindenburgdæmningen og Rømødæmningen blev opført i hhv. 1927 og 1948. Endnu et knæk kom med åbningen af Rømø Havn i 1964, for da flyttede hele erhvervsfiskeriet dertil. Det var dog først fra midten af 1970'erne, at den helt store nedgang i fiskeriet indtraf. Årsagerne var mange, f.eks. havforurening, overfiskeri af unge glasål i Frankrig, opførelsen af det fremskudte dige og Vidåslusen i 1982. Sideløbende blev fiskeriet også begrænset af en lang række restriktioner. Nedgangen har til dels gjort de to gamle fiskeriforeninger overflødige i forhold til at fordele fiskeriet blandt fiskerne, men foreningerne eksisterer endnu, mest for det venskabelige samværs skyld.

Fiskeriet mellem Emmerlev og Ballum

Op langs Vadehavskysten ved byerne Emmerlev, Hjørpsted, Koldby og i Ballumområdet har fiskeriet altid haft en helt anden karakter end ved Højer og i Tøndermarsken. Det skyldes de anderledes naturforhold, hvor gestlandet gik helt ud til kysten, og hvor det meste af havbunden bestod af sand. Fra gammel tid var det de lokale lodsejere med marker ud til kysten, som havde fiskeretten helt ud til, hvor tidevandet vender. Efter 1920 blev dansk lovgivning indført, og da blev fiskeriet i Vadehavet givet frit for alle. De lokale fiskere fortsatte dog deres

fiskeri uændret på de samme steder. Kun området ud for Ballummarsken, i Brede Å efter Røgelstrømmens tilløb og i «Den døde Arm» var reguleret. Her tilhørte fiskeretten det lokale digelaug «Bredeådalens Digelaug», som lejede fiskepladser ud til lokale fiskere.

Mellem Emmerlev og Ballum var fiskegårde den altdominerende fangstform. Fiskegårdene stod i en række langs kysten og tilhørte de forskellige lodsejere med jord ud til kysten. Det var gammel sædvane, at når man en gang havde opført en fiskegård et sted, så havde man også retten til at opføre en ny året efter på samme sted. Kun efter aftale kunne en anden overtage en fiskegård. Fiskegårdene var set fra luften formet som et stort V, hvor spidsen vendte ud mod havet og åbningen ind mod land. Fiskegårdene stod lige der, hvor vandet vendte ved ebbe, således at den yderste del ud mod havet altid stod under vand. Princippet var så, at fiskene under højvande svømmede ind i fiskegården og blev fanget imellem fiskegårdens arme, når det blev ebbe. For enden af fiskegårdens spids ud mod havet var der et hul, der ledte fiskene ind i en hamme, dvs. et langt tarmformet net, der lå under vand på havbunden. Ved ebbe gik fiskerne så ud og tømte hammen for fisk.

Fiskegårdene holdt kun et år ad gangen, fordi de blev ødelagt af isen om vinteren. Allerede i det tidlige forår gik fiskerne i gang med at opføre nye fiskegårde. Fiskegårdenes arme bestod af granris, som man hentede i plantager og fra læhegn. Man opførte altid en ny fiskegård oven i en gammel. Her var der nemlig dannet meterhøje banker af gamle granris og muslingekolonier, og disse banker forbedrede yderligere fiskegårdens evne til at fange fisk. Det var meget vigtigt, at fiskegårdene var korrekt placeret i forhold til vandstrømningerne, for ellers fangede man ikke nok fisk. De bedste fiskegårde

Rensning af fisk. Fiskefangsten rengjorde man, når man kom hjem, og det var ofte et helt familieforetagende. Naboer kunne også hjælpe til og få en del af fiskefangsten, når der var fanget mange fisk. Foto: Erik Hansen, Rømø.

stod ud for Hjerpsted og Koldby i Koldby Leje, for her var der vandafstrømning mod både nord og syd. Det betød, at man kunne placere fiskegårdene langt ude på vaden, og her var der mange flere fisk. Fiskerne fangede mange forskellige saltvandsfisk, som kom ind i Vadehavet for at gyde. I foråret fangede man masser af hornfisk, i juli fangede man makreller, i september fangede man især skrubber, rødspætter og isinger og i mindre grad pighvar, sild og havørreder.

Fiskegårdene var en meget human måde at fange fisk på, for skulle fiskerne glemme at røgte dem, så var fiskene alligevel altid under vand. Derimod kunne en forkert placeret fiskegård være en katastrofe. I 1960'erne begyndte fiskere uden erfaring således at opstille fiskegårde på forkerte måder med store mængder af døde og udtørrede fisk til resultat. Det fremkaldte protester fra naturvenner, og omkring 1970 blev fiskegårdene simpelt hen forbudt.

Efter forbuddet mod fiskegårdene gik fiskerne helt over til at fiske med ruser. Rusefiskeriet begyndte tilbage i 1930'erne

og blev yderligere fremmet af nylonruserne i 1950'erne. Snart blev der opstillet så mange ruser, at man måtte indføre restriktioner for at begrænse antallet af dem. Senest er rusefiskeriet blevet forbudt i yngleperioden mellem april og juni måned, og så gav rusefiskeriet ikke rigtig mening længere, for det var lige i den periode, at fiskene kom ind i Vadehavet.

Langs Vadehavskysten har det også altid være populært at »trine båt«. Man kunne »trine båt« i knæhøjt vand, og så mærkede man sig frem med fødderne efter de forholdsvis varme fladfisk. Endelig kunne man også »graffel båt«, som betød, at man mærkede efter fiskene med hænderne og samlede dem op. Man fangede også en del ål i Vadehavet. Det skete mest ved at tatte eller stange ål. Det skete især i områder med meget ålegræs og mudret havbund, for her yndede ålene at være i skjul.

Fiskefangsterne gik både til fiskernes eget forbrug og til videresalg. I hele området mellem Emmerlev og Ballum var det meget almindeligt, at fiskerne gik og cyklede rundt og solgte deres fisk til private. Kårene var så små for mange, at enhver ekstra indtægt var velkommen. De mest uspiselige fisk og bifangster af krabber blev kogt og brugt som hønsefoder. Fisk med mange ben spiste man selv, for de kunne ikke sælges. Forinden skar man fiskene i strimler, og så spiste man dem med ben og det hele. De bedste fisk, f.eks. rødspætter og hornfisk, blev solgt. Man gjorde meget ud af at røge fisk, især hornfisk og ål. Røgningen var et stort og besværligt arbejde, men man fik meget mere for røgede fisk end for almindelige tørrede og saltede fisk. Fiskene skulle hurtigt konserveres, for man havde ingen kølemuligheder, og af samme grund fangede man heller ikke flere fisk ad gangen, så de ikke fordærvedes hjemme.

Der foregik også mange andre former for fiskeri ved Vadehavskysten. Således

blev der i mange år fanget rokker ved Jordsand, men det er en aktivitet, der ophørte i 1930'erne. En anden aktivitet var indsamling af døde hjertemuslingskaller ved Jordsand og ud for Koldby. Skallerne blev brændt, knust og solgt som hønsefoder. I mindre omfang finmalede man også skallerne og solgte dem som bygningskalk. Skalleindsamlingen var et enormt slid og blev aldrig nogen god forretning. Denne aktivitet ophørte derfor helt omkring 1950.

Ligesom andre steder i Vadehavet begyndte fiskeriet også at gå tilbage mellem Emmerlev og Ballum i de senere år. Rømødæmningen lukkede Vadehavet af mod nord og medførte en stor tilsligning af havbunden syd for dæmningen. Fiskegårde blev forbudt i 1970, og restriktionerne imod rusefiskeriet fulgte snart

efter. Samtidig har fiskerne også oplevet en stor fremgang af de fredede skarver og sæler, hvilket har gjort så enorme indhug i fiskebestandene, at der nu ikke er mange fisk tilbage. Dette har medført, at fiskeriet langs Vadehavskysten nu næsten er helt ophørt.

Fiskeriet ved Brøns og Rejsby

Længere oppe af Vadehavskysten ved Brøns og Rejsby har fiskeriet altid været markant mindre end ved Ballum og Højer. Her fandtes derfor heller ikke den samme fiskerikultur som sydpå. Her blev fiskeriet mere drevet af lyst og fornøjelse af både arbejdsmænd, husmænd og gårdmænd. Fiskeriet foregik fra både i Vadehavet, i Rejsby Å og i Brøns Å. I gamle dage kendte man også til fiskegårde her, men de forsvandt allerede omkring 1900.

Rejefiskeri på Rømø ca. 1975. Rejefisker Oluf Stenrøjl Kristensen er i gang med at fiske rejer. Nettet hales her ind i rejekutteren, og fangsten blev straks derefter bearbejdet. Rejerne blev først grovsorteret og blev derpå kogt. Hjemme i land blev rejerne finsorteret, pilleret og pakket. Foto: Oluf Stenrøjl Kristensen, Rømø.

Derefter brugte man mest faghuse, der var små mobile, trekantformede ruser, som man stillede op i vandstrømme, lavninger og i «Den blinde tarm» (en gammel rest af Rejsby Å uden for havdiget). Faghusene havde yderligere den fordel, at man let kunne transportere dem med ud og hjem på samme fisketur, og det var en lang tur på 3-5 km. Man fiskede også i åerne og søerne inde bag digerene, men fiskene i Vadehavet var langt at foretrække, for de smagte meget bedre pga. de bedre vandforhold. Fiskene kan godt lide mudret vand, men det giver dem en grim smag. Fangsten af fisk og ål gik mest til eget forbrug, og var der overskud, forærede man fiskene væk til naboer og venner.

Også i Rejsby-Brønsumrådet begyndte man i de senere år at mærke nedgangen i fiskeriet. Først blev området ramt af den tyske besættelse og mineringen af kysten mellem Brøns og Esbjerg. Efter krigen kom fiskeriet i gang igen, men gik gradvist tilbage og nåede helt i bund efter 1990. I dag er fiskeriet næsten helt ophørt, og lokalt giver man de store sælbestande og det overdrevne havfiskeri skylden for nedgangen.

Småfiskeriet på Rømø

Fiskeriet på Rømø kan opdeles i småfiskeri, som især fandt sted op til 1950'erne, og det moderne erhvervsfiskeri, som holdt sit indtog med åbningen af Rømø Havn i 1964. Levevilkårene på Rømø har altid været specielle. Det forarmede landbrug var ikke noget at skrive hjem om, og småfiskeriet foregik mest for at skaffe et supplement til føden. Rømøboerne skaffede indtægter på helt andre måder. I århundreder havde de ladet sig hyre som sømænd og skibsførere, de såkaldte kommandører, på skibe i Danmark, Tyskland og Holland, og på den måde fik Rømø aligevel en relativt pæn velstand.

Fiskeriet omkring Rømø var vidt for-

skelligt, hvilket skyldes vekslende naturforhold. Vest for Rømø findes kun strandområder med rent sand på havbunden. Her fangede man tidligere masser af fladfisk med slæbegarn, og ved ebbe samlede man fisk op i laguner og priler ved at «trine båt». Øst for Rømø og især syd for Rømødæmningen var havbunden derimod langt mere mudret og tilslukket. Her fangede man masser af ål i prilerne med slæbegarn, og man fangede også en del fisk med slæbegarn og ved at «trine båt». Hele dette fiskeri ophørte dog næsten helt i 1950'erne, og i dag driver kun enkelte fiskere lystfiskeri her.

Det moderne erhvervsfiskeri på Rømø

I 1964 blev Rømø Havn åbnet. Havnen blev anlagt efter mange års overvejelser, og det var meningen, at havnen skulle skabe ny vækst og fremgang på Rømø og i Vestsønderjylland. Rømø Havn lå godt placeret, for den var både flodfri og fri for is om vinteren i modsætning til Højer havn på den anden side af Vadehavet. Havnen kunne fra begyndelsen rumme 40 mindre fiskekuttere, men kunne udvides etapevis til 120 kuttere. Endvidere havde man planlagt byen Havneby med plads til 2.200 indbyggere. Det kneb med at få fiskere til den nye havn, men efter annoncering og tilbud om billige etableringslån begyndte fiskerne at flytte dertil. Fiskeriet fra Rømø Havn blev dog aldrig rigtig godt, for man manglede ordentlige afsætningsmuligheder og en auktionshal.

I 1967 indtraf en fiskerikrise, og det fik flere Rømøfiskere til at sadle helt om. Inspireret af tyske fiskere ville de nu til at fiske hesterejer. Hesterejer er ret små rejer i forhold til de røde rejer, man kender i Danmark, og de kunne derfor kun afsættes til Tyskland. Det lykkedes fiskerne at få en foreløbig dispensation fra saltvandsfiskeriloven til at fiske hesterejer

langs Vesterhavskysten og i Lister Dyb, men det var først i 1983, at fiskerne fik en endelig og permanent tilladelse til fiskeriet. Rejefiskeriet gik fint, og snart åbnede rejefabrikken A/S Poseidon Rejer på Rømø Havn. Her kunne fiskerne afsætte deres fangst, og her blev jerne forarbejdet til et færdigt produkt.

Fiskeriet efter hesterejer foregik og foregår stadig i kuttere med store bomtrawl på begge sider af kutteren, som bliver trukket hen over havbunden. Hesterejerne bliver derpå læsset op i kutteren, grovsorteret, og bifangsten bliver smidt ud i havet igen. Derefter koges hesterejerne i 4-5 minutter, inden de dør, for ellers bliver de meget sværere at pille senere. Hjemme på fabrikken bliver hesterejerne rensed og sorteret, og så er de klar til at blive pilleret. I begyndelsen pillede man hesterejerne på Rømø, men det var alt for dyrt i arbejds løn. Derfor flyttede man rejepilningen til Tyskland og senere til Polen, og i dag foregår rejepilningen i Marokko, hvor lønninger er så lave, at rejefiskeriet kan betale sig. Man forsøgte at mekanisere rejepilningen, men uden held. Derimod blev rejefiskeriet, sorteringen, kogningen og rensningen fuldstændig automatiseret, og nutidens rejekuttere er nærmest sejlede robotter. Rejefiskeriet gik godt i en årrække, men rejepriiserne svingede hele tiden meget op og ned. I 1980'erne faldt rejebestandene imidlertid meget brat, og det fik mange fiskere til at gå over i et blomstrende muslingefiskeri.

Muslingefiskeriet havde siden kollapsede efter det overdrevne fiskeri fra Højer Havn i 1950'erne været på vågeblus. I 1979 begyndte enkelte fiskere på Rømø at genoplive muslingefiskeriet. I de første år var fiskeriet ikke nogen succes, fordi muslingebankerne var meget uensartede. Men fiskeriet betød, at der voksede nye friske muslingebanker op, og fra først i 1980'erne var de klar til at blive fisket.

Nu begyndte muslingefiskeriet at gå strygende, og der kom mange nye muslingefiskere ind i Vadehavet og fiskede på livet løs. Muslingefiskeriet foregik med store skraber på hver side af muslingekutteren. Skraberne havde store netposer med ringbrynjer på undersiden, og de blev slæbt langs havbunden. Skraberne kunne rumme op mod et halvt ton muslinger hver, og de største muslingekuttere kunne rumme hele 500 tons muslinger. Hjemme i havn blev de mindste muslinger straks kørt til Holland og udlagt i kulturbanker til senere brug. Størstedelen af muslingerne blev dog kogt hos firmaet Rømø Muslinge Compagni A/S, og kødet blev hældt på dåser eller nedfrosset. En mindre del af muslingerne blev pakket levende hos Rømø Musling A/S, der solgte dem levende inden for 2-3 dage i Danmark, Tyskland og Holland. Desværre gik hele muslingefiskeriet snart fuldstændig over gevind. Miljøfolk og politikere protesterede, og skiftende fiskeriministre savnede mod til at gribe ind i tide og regulere fiskeriet. I 1987 var hele muslingeventyret slut, og en række fiskere og fabrikker gik fallit. Siden har muslingefiskeriet i Vadehavet været minimalt og kun forbeholdt få fiskere.

Efter det falledede muslingeventyr kom der igen ny fokus på rejefiskeriet. I 1991 indgik rejefiskerne på Rømø i et afsætningssamarbejde med op mod 100 danske, tyske og hollandske rejefiskere. Via samarbejdet aftalte fiskerne fælles rejekvoter. Det sparede både unødigt arbejde, og man undgik overfiskeri. Samarbejdet sikrede et stabilt rejefiskeri i en årrække, men i 2003 anklagede EU fiskerne for karteldannelse og idømte dem en stor millionbøde. Fiskerne ville dog ikke betale bøden, men indledte en retssag imod EU. Uanset udfaldet af denne sag så tyder alt på, at rejefiskeriet også i fremtiden vil være det vigtigste fiskeri fra Rømø Havn.

Fiskeri øst for Rømø ca. 1970. Ved fiskeri ude i Vadehavet blev der som regel brugt slæbegarn eller skovlvod. Enten blev garnet trukket efter en båd, eller det blev udspændt mellem to både. I nyere tid er fiskerbådene blevet motoriseret. Foto: Erik Hansen, Rømø.

Afslutning

Fiskeriet i Vadehavet har gennemgået en stor udvikling i de sidste 100 år. I begyndelsen af 1900-tallet var småfiskeriet dominerende og foregik overalt i Vadehavet og i kanaler, åer og søer omkring Vadehavet. Fiskerne var typisk arbejdsmænd, husmænd og andre småfolk, der fik en ekstra indtægt og et ekstra supplement til føden. Opfindsomheden med hensyn til fangstmetoder var stor og et resultat af mange års erfaringer og udvikling.

Fra 1930'erne og frem begyndte der at ske en industrialisering af fiskeriet. De første motoriserede fiskekuttere kom til Højer omkring 1930, og fra 1950 indledtes et omfattende muslingefiskeri fra Højer. I 1964 åbnede Rømø Havn, hvilket gav basis for et stort erhvervsfiskeri på især hesterejer og muslinger. Omvendt gik småfiskeriet gradvist tilbage. Mange opgav fiskeriet til fordel for lønarbejde på de mange nye industrivirksomheder. Efterhånden trængte velstanden igennem overalt, og det ændrede fiskeriet til fritidsfiskeri, hvor man fiskede af lyst og ikke af nød.

Fra 1950'erne og frem begyndte antallet af fisk og ål at gå tilbage overalt i og omkring Vadehavet. Årsagerne til dette var mange og mere eller mindre sikre. Blandt mulige årsager til nedgangen kan i flæng nævnes opførelsen af Hindenburgdæmningen og Rømhøddæmningen, den almindelige havforurening og luftforurening, det voldsomme overfiskeri i Nordsøen, klimaændringer og ændrede havstrømme samt fredninger af skarven og sælerne. Endelig skyldes nedgangen i fiskeriet også de mange restriktioner, som er kommet imod fiskeriet i Vadehavet i løbet af de sidste 30 år. Fiskerne er overalt kede af denne udvikling, og der er ingen tvivl om, at med tiden vil fiskeriet efterhånden uddø og en gammel fiskerikultur dermed gå tabt.

Litteratur:

Henrik J. Møller: »Fiskeri i Vadehavet efter 1920« upl. manuskript. Projektet om fiskeriet i Vadehavet er støttet af Kulturarvsstyrelsens rådighedsmidler.

Bysekretæren i Tønder Georg Friedrich Horup og hans legatstiftelse

Af SIEGFRIED LORENZEN

Et heldigt fund i en skunk under loftet i Storangeade 18, Tønder, gav en række nye brikker til Horuplegatets historie. Her fortæller Siegfried Lorenzen, Tønder, om legatstifteren Georg Friedrich Horup og legatet, der endnu i dag udbetaler et beløb til trængende husejere.

Tønder by har mange gader med navne på personer, der har sat deres mærke i byens historie, og som på den måde bliver mindet. Horupsgaden er en af dem og minder om velgørenen, der efterlod en del af sin formue i en fond til understøttelse af borgere i nød.

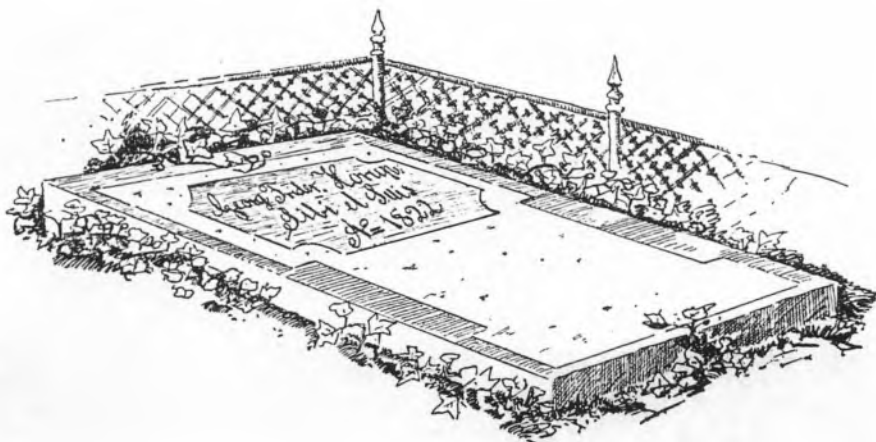
Georg Friedrich Horup, født den 4. september 1757, stammer fra Holsten. Som søn af en godsforvalter på et adeligt gods gik han studiernes vej og opnåede titlen »Studierter Justitzrat«, hvilket blev

nøglen til en ansættelse som bysekretær i Tønder. Denne stilling udnævnte kongen ham til den 25. oktober 1781, idet den daværende borgmester Carsten Richtsens ikke havde studeret og derfor skulle have en kyndig mand ved sin side.

Legatets formål

Ved Richtsens afgang i 1812 faldt det naturligt at vælge den i alle henseender bevendte bysekretær til byens borgmester. Han styrede byen gennem de vanskelige tider med kosakkernes invasion og statsbankerotten i 1813 og forblev i sit embede indtil 1834.

Efter sin søns død var Horup uden livsarvinger. I sit testamente bestemte Horup, at når de personer, der havde stået ham nær, var blevet tilgodeset, og der efter den 1. november 1833 var oprettet

Tegning af Horups Gravsted på Tønder kirkegård.

Forsiden til Georg Friedrich Horups testamente, der etablerede legatet.

en »Wittwencasse«, skulle der oprettes en »Unterstützungsfond für die Bürger dieser Stadt«.

Denne, ved stiftelsen 8005 Rigsdaler og 9 Schilling store fond, blev efter oprettelsen og frem til 2003 i det væsentlige styret efter de af Horup testamenterede regler. De væsentligste punkter bestemte, at hele kapitalen skulle »sættes på renter«, som han kaldte det. Det årlige renteafkast skulle dog ikke komme til udbetaling, men kapitaliseres og gjort »rentebærende«, dvs. at først renterne af renterne skulle komme understøttelsesformålet til gode.

Der blev oprettet en »Grundkapital« af stiftelsesbeløbet og en »Zinskapital« til opsamling af grundkapitalens renter. Grundkapitalen forblev i al fremtid uantastet. Rentekapitalen, der år efter år blev øget med grundkapitalens renteafkast,

forblev ligeledes uantastet, og først renterne af denne »Zinskapital« kom til udbetaling som understøttelse. I begyndelsen var der kun tale om ubetydelige rentes renter, men disse blev efter et antal år forøget så meget, at udlodningen kunne påbegyndes.

Understøttelsen blev givet til de af byens borgere, der havde eget hus, og som på grund af sygdom, dødsfald, mange børn eller på grund af andre uforskyldt indtrufne omstændigheder ikke så sig i stand til at indfri deres forpligtelser. Understøttelsen kunne, betinget af omstændighederne, andrage »zwischen einem und zwanzig Reichsthalern courant«.

Kun uformuende, men gode, ærlige, ordentlige og flittige folk kunne forventes at modtage en understøttelse. Udelukket var sendrægtige og omsorgsløse værtsfolk, spillere, drankere og i øvrigt alle, der førte et udsvævende og uordentligt levned.

Fonden blev administreret af tre »Deputierte«, dvs. byrådsmedlemmer, og tre alm. borgere, der ikke var »Deputierte«. De seks administratorer blev valgt af de borgere, der var husejere. Afgik et medlem af administrationen ved døden, skulle der vælges et nyt efter en bekendtgørelse i »Tønderner Intelligenzblatt«.

Horup erklærede den 2. januar 1838: »Mine mere end 50 år som denne bys tjernestemand har lært mig, hvor vigtig en understøttelse af 20 rigsdaler courant har været og kan blive for mange, hvorfor jeg med denne vedtægt har bestræbt mig på at afhjælpe dette behov«.

Administrationen af legatet

Det blev bestemt, at der skulle anskaffes en bog, hvori der blev ført regnskab, og beslutningerne blev protokolleret. Denne håndbundne bog fortæller i skønskrift med sine 60 år fra 1839 til 1899 legatets historie og hedder: »Rechnungsbuch über HORUP'S Unterstützungsfond«

Bogen blev taget i brug den 16. januar 1842 af Horups advokat Bargum og registrerer på 33 sider boets formue i alle enkeltheder. Bogen blev herefter overdraget til administratorerne, der som første tiltag registrerede de af byens husejere valgte administratorer. Den deputerede borger Detlef Jensen Angel overtog som den ældste formandsposten.

Efter fradrag af 1.800 rigsdaler, af hvis renter administrationen årligt skulle modtage et honorar for formueforvaltningen, blev der et beløb tilovers på 8.005 rigsdaler og 9 skilling, som dannede fondens grundkapital. Der blev gjort nøjagtigt rede for pengenes anbringelse og forrentning hos låntagerne, men der nævnes intet om, at lånene skulle afdrages. Således blev et af lånene stående i hele 53 år!

De renter af grundkapitalen, som indgik i 1842/43, dannede »Rentekapitalen«, der ultimo 1843 beløb sig til 938 rigsdaler

og 7 skilling. Renterne heraf: 36 rigsdaler og 10½ skilling gjorde det muligt for første gang at udlodde et beløb.

Administratorerne tilkendte Martin Altmann denne første understøttelse med følgende begrundelse: »Martin Altmann har altid, så vidt os bekendt, været en god, ærlig, ordentlig og flittig mand. Han kan dog nu i sin høje alder ikke mere gå på arbejde og er således ikke i stand til at ernære sig og sin kone. Tønder, den 30 Decbr. 1843«.

Legatmodtagernes antal har været stigende fra år til år, i et enkelt år hele 72 modtagere.

For hver udskiftning af et administrationsmedlem er hver husejer, der er mødt op til valghandlingen, blevet registreret sammen med angivelse af navnet på den, han har stemt på. Specielt i året 1873 var fremmødet stort: 64 stemte på fire kandidater.

Der er et forhold, der i sidste halvdel af

Tønder Rådhus, hvor Georg Friedrich Horup først fungerede som byrådssekretær fra 1781 og fra 1812 også som byens borgmester frem til 1834. Billedet stammer fra slutningen af 1800-tallet. Foto: Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

det 19. århundrede utvivlsomt har stillet store krav til befolkningens evne til omstilling, og det var de hurtigt skiftende valutaer. Fra legatets stiftelse i 1839 til 1874 har man måttet regne med fem forskellige møntsorter:

Til og med regnskabet for 1853 var møntfoden »Hamburger Courant«. Fra året 1854 regnede man med »Reichsbankthaler« til og med året 1863. I 1864 ændredes mønten til »Schleswig-Holstein Courant«, indtil der 1868 skiftedes til »Preußischer Courant«. Endelig afløstes i 1875 den Preußiske Courant Thaler af den nye enhedsmønt i det nye kejserrige af 1871, »Deutsche Reichsmark«. Grundkapitalen var nu 9.606,70 Reichsmark.

I 1900 begyndte man med en ny protokol med overskriften: »Rechnung über Horups und Feddersens Legat«. Legatets nye titel har sin forklaring i, at der i år 1882 blev stiftet et legat af en Carl Feddersen på 1.200 Reichsmark og i 1890 et legat på andre 1.200 Reichsmark af en Heinrich Feddersen. Der redegøres ikke for baggrunden for stiftelserne og nævnes intet om personerne. Begge legatportioner blev dog ikke tillagt Horups grundkapital, men lagt på rentekapitalen.

Denne anden protokol over Horup og Feddersens legat starter på side 1 med bemærkningen om, at legatets grundkapital bestod af syv poster på i alt 9.606,70 Reichsmark, uændret siden skiftet til Reichsmark i året 1875.

Regnskabsbogen fortsætter i uændret procedure fra den første protokol. Som

i alle årene siden fondens oprettelse og frem til 1916 blev en låntager afløst af en anden ved den førstes død, hhv. ved gældens afvikling, eller også blev lånebeløbet stående. Det var tilfældet med M. Petersens enke, der havde overtaget mandens lån 53 år tidligere. Jo, tiderne var stabile for hundrede år siden - indtil der i kølvandet på den Første Verdenskrig fulgte ængstelse, utryghed og ved de stadigt stigende priser stor usikkerhed om pengeværdien.

Situationen ved Genforeningen

Dette begyndte at afspejle sig i årene efter 1916, som det ses af den efterfølgende sammenligning af grundkapitalens og rentekapitalens placering for årene 1916 og 1921 i skema 1. Låntagerne har i stort omfang formået at indfri deres gæld til fonden. Gælden var i perioden 1916 - 1921 dalet fra 40.525 til 10.950 Mark samtidig med, at låntagernes antal var faldet fra 26 til 9.

Tilbagebetalingen af lånene tog fart efter kronemøntens indførelse den 20. maj 1920 (efter afstemningen den 10. februar og før Genforeningen den 15. juni), på et tidspunkt, da det var muligt at optage lån i danske kroner. Da kursen i 1920 var faldet fra førkrigskursen på 89 kroner for 100 RM til ca. 11 kroner, kunne næsten enhver ved at købe billige RM slippe for sin RM gæld og erstatte den med en minimal gæld i danske kroner.

Fondens kapitalplacering undergik følgende forandring i årene fra 1916 til 1922:

Skema 1:

	Til gode hos låntager	Indestående på sparekassen	I alt
Grundkapitalen:			
1916 til gode hos 7 låntagere	9.520,00	86,70	9.606,70
1921 til gode hos 2 låntagere	2.100,00	7.506,70	9.606,70
1922 til gode hos 1 låntager	600,00	9.006,70	9.606,70
Rentekapitalen:			
1916 til gode hos 19 låntagere	31.005,00	1.214,15	32.219,15
1921 til gode hos 7 låntagere	8.850,00	25.233,97	34.083,87
1922 alle udlån tilbagebetalt	0,00	34.608,13	34.608,13

Det var altså ikke så sært, at folk gerne stiftede gæld i danske kroner for at afvikle markgælden til Horuplegatet og andre kreditorer.

Men - vi er i genforeningsåret og stiller spørgsmålet: Hvordan ville Nordslesvigs befolkning have været stillet ved at skulle veksle sine førkrigsmark med en kroneværdi af 89 for 100 RM til nu 11 kroner for 100 RM? De fleste ville være blevet ruineret. Den danske stat måtte træde hjælpende til og gik på mangfoldig vis ind på at dække befolkningens værditab, dvs. man lagde kursen den 1. januar 1914, 89 kroner for 100 RM, til grund for en beregning af værditabet, der ved en kurs i 1920 på 11 kroner for 100 RM ville opstå ved en omveksling.

Staten stillede 58 mio. kr. til rådighed for befolkningen på grundlag af mange forskellige beregninger af befolkningens utallige forskellige kapital- og indtægts-situationer. Der blev også lovgivet om en speciel valutaregulering vedr. legater, og

fra 1923 tilgik der Horupfonden et årligt beløb på 1.486,00 kr., et beløb, der i uændret størrelse fremover blev indsat på legatets konto, indtil tilskuddet iflg. folketingsbeslutning ophørte med udgangen af 1996/97.

Staten har således i alle årene ydet et uændret tilskudsbeløb, der i løbet af udbetalingsperioden fra 1922 til 1996, i 74 år, i sin købekraft blev formindsket, om end ikke som under den tyske inflation så dog til et forholdsvis ubetydeligt beløb, og vel på den baggrund blev annulleret. Fondens kapital var ganske vist blæst væk, men det årlige statstilskud dækkede ca. værdien af det beløb, fonden indtil da havde ydet.

Selv efter modtagelsen af det første såkaldte valutatilskud i danske kroner fortsætter man med den kendte regnskabsaflæggelse i Reichmark.

Regnskabsåret 1922 starter med en opgørelse over grundkapitalen:

Skema 2:

Indestående i Private Spar- und Leihkasse	7.506,70 RM
Indestående i Städtische Sparkasse	1.500,00 RM
Til gode hos Hans Bohdes Witwe, Süderstraße	600,00 RM
	9.606,70 RM
Alle tilgodehavende på rentekontoen er i løbet af året indfriet med	34.608,13 RM
Og hele formuen er nu anbragt i Alte Spar- und Leihkasse og i Städtische Sparkasse	44.214,83 RM

Med denne opgørelse er det sidste gang, der læses om Reichmark i Legatprotokollen.

Hvad skete der med RM-beholdningen ved/efter indførelsen af kronevalutaen? Man lod simpelthen folk beholde deres RM, hvis kurs under valutaændringen yderligere var faldet til kr. 7,25 for 100 RM. Og de fleste beholdt deres RM - for, hvem ved, kursen kunne måske stige igen?

Med kendskab til den videre udvikling ville de sønderjyske landsdele selv ved den uhørt lave kurs have stået langt bedre i økonomisk henseende, hvis der på dette tidspunkt var sket en omveksling til kroner. Som bekendt skulle der i inflationens sidste fase i 1923 1 milliard RM til at købe 1 dansk krone. Det er ikke så mærkeligt, at legatprotokollen ikke længere nævner de mange RM, der simpelthen forsvandt i den blå luft.

Indtil 1919 udbetalte man legatportioner på 15,00 til 20,00 RM, som sidste gang blev udbetalt til 61 personer.

Tiden efter 1920

I 1920 blev der givet fra 24,00 til 36,00 RM til 45 modtagere, og i 1922 blev der første gang uddelt et kronebeløb på mellem 30 og 40 kroner. Det må skønnes, at de udbetalte danske kroner for modtagerne har betydet en overordentlig købekraftsførøgelse set i forhold til de hidtil ydede 24 til 36 Mark.

I 1923 blev der udloddet 45 portioner á 20 kr., altså 900 kr. Det overskydende beløb på ca. 500 kr. blev hensat på en bankkonto, og det gjorde man fremover. På den måde kunne der langsomt oparbejdes en ny kronekapital, der med årlige rentetilskrivninger nåede en sum på ca. 66.000 kr. i 2001.

Skema 3:

Formuens udvikling		Uddelingerne	
1923	0 kr.	45 x 20 kr.	900 kr.
1940	7.539,35 kr.	70 x 20 kr.	1.400 kr.
1960	16.652,60 kr.	73 x 20 kr.	1.460 kr.
1980	38.836,80 kr.	30 x 100 kr.	3.000 kr.
1999 (Året f. valutatilskuddets bortfald)	64.205,31 kr.	10 x 400 kr.	4.000 kr.
2001	66.064,45 kr.	9 x 400 kr.	3.600 kr.

Protokollerne registrerede utallige udskiftninger af administratorer lige siden legatets start i 1839. Man har dog fraveget Horups testamentsbestemmelse om, at der kunne annonceres om afholdelse af valg til nye administratorer. I dag enes kommunalpolitikere om det offentliges repræsentanter, medens administratorerne internt henvender sig til en husejer, der kunne tænkes at ville indtage en ledig plads.

Den sidste udskiftning i 2002 bragte efter årets kommunevalg tre nye medlemmer fra kommunen og én fra husejerne. Der er grund til at hæfte sig ved sidstnævnte, Dirk Andresen, idet han efter sin oldefar er den fjerde Andresen, der er medlem af Horuplegatets administration. Den første var isenkræmmer Nicolaus Andresen, der blev indvalgt i 1911 med 13 af 14 afgivne stemmer. Han forblev medlem i 20 år indtil sin død i 1931. I

1935 indvalgte Nic. Andresens søn Emil Andresen, der efter 19 års medlemskab afgik ved døden i 1964. I samme år indvalgte Emil Andresens søn Nicolaus, der efter et antal år blev formand i 1983. Efter 34 års medlemskab fratrådte han efter eget ønske i året 1998. Nu har så den 4. generation Andresen indtaget en plads som administrator i legatet.

Med hvilken ildhu, administrationsmedlemmerne har varetaget deres opgave, viser følgende protokolnotits af 3. marts 1970: »Ved lejlighed skal der foretages en besigtigelse af de forskellige ejendomme inden sommerens udgang«. Der findes flere arkivbilag med redegørelse for en sådan besigtigelse af legatmodtagernes huse, der på et tidspunkt omfattede 70 ejendomme, hvoraf ca. halvdelen blev besigtiget.

Det kunne være nærliggende at sætte de i starten nævnte 20 rigsdaler i forhold til et almindeligt årligt indtægtsbeløb.

Indtægts- og prissammenligninger viser, at Horups ønske om at yde op til 20 rigsdaler betød, at en legatportion af denne størrelse svarede til en arbejdsmands løn for 30 dages arbejde. Man forstår her efter Horups slutbemærkning i testamentet: »Mine mere end 50 år som denne bys tjenestemand har lært mig, hvor vigtig en understøttelse af 20 rigsdaler courant kan blive for mange«.

Ansøgningerne

Der foreligger 48 ansøgninger, den første af 3. februar 1856, den sidste af 28. december 1919. Det er tydeligt, at ikke alle ansøgerne har formået selv at skrive til administrationen, da underskriften i nogle tilfælde er meget anderledes end skriften i brevet tekst. Det må formodes, at vedkommende har henvendt sig til »ein Schreiber«.

48 ansøgninger i 63 år synes ikke for mange, men da mange af modtagerne går igen fra år til år, og administratorerne og

så selv udpegede husejere, hvis kår skønnes små, uden at disse selv har anmodet derom, har der muligvis ikke været flere, der selv har søgt. Derudover er der tilfælde, hvor en enke efter en forhenværende legatmodtager er trådt i dens sted.

Ansøgningerne genspejler beboernes kummerlige kår og har en sprogformulering, der i sig selv er speciel og peger på, at det er småt med kendskabet til skriftsproget. Alle henvendelser sker med dyb respekt og ærbødighed over for en »højt-æret« administration.

Det Horupske Legat gennem tiderne

Takket være omhyggelige administratører er en stor del af legatets arkivmateriale bevaret. Størstedelen fandtes i en blik-kassette, som i alle årene har været opbevaret af den til enhver tid fungerende formand for legatbestyrelsen, indtil arkivet i året 1999 blev afleveret til Tønder Lokalhistoriske Arkiv efter registrering og transskribering af de hundredvis af usorterede bilag.

I begyndelsen af 2003 blev der under ombygning af loftsetagen på Nic. Andresens forretningsejendom i Storegade 18 fundet en del papirer og to protokoller vedr. Horups legat i en skunk. Den ældste stammer fra 1839!

Det var et spektakulært fund! Og til henrykkelse for forfatteren af denne artikel, idet der nu blev åbnet mulighed for at få tag i den fulde sammenhæng af de historiske begivenheder omkring Horups legat.

Som nævnt er legatmodtagernes antal ved naturligt frafald blevet mindre fra år til år. Der er nu kun syv personer tilbage. Disse har ved sidste udlodning modtaget 400 kr. hver. Der er i mange år ikke kommet nye »trængende husejere« til, og det bliver en primær opgave for administratorerne at drøfte, på hvilken måde testators hensigt fremover tilgodeses bedst.

Håndens arbejde

Museerne i Sønderjyllands Amt arrangerer igen, ligesom for snart to år siden, med støtte fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amts, en fælles annonceret efterårsferie-aktivitet, denne gang med titlen »Håndens Arbejde«. Det er ligesom sidste gang museernes formidlere, der står bag arrangementet, og som i vid udstrækning også står for gennemførelsen på de respektive museer.

Sidste gang denne type fællesarrangement blev gennemført, havde man valgt titlen »Liv i ler«, hvilket var dækkende for de deltagende museers emnekredse. Natur-, kunst- og kulturhistorie kunne herved tilgodeses, og publikum kunne, ved at besøge flere af museernes aktiviteter i løbet af efterårsferien, danne sig et indtryk af de sønderjyske museers forskellige fagområder. Dette vil også være tilfældet i år.

Der vil blive fremstillet en plakat og en folder, der oplyser om tid, sted og andre praktiske forhold vedrørende de forskellige museers tilbud. Folderen vil inden efterårsferien blive distribueret af Amtscentret for Undervisning til samtlige skoler inden for Sønderjyllands Amt, men allerede nu kan man se en detaljeret oversigt over aktivitetstilbuddene på amtets hjemmeside: www.sja.dk.

Som baggrund for de fleste aktivitets-tilbud ligger det faktum, at nutidsmennesker er vant til at købe sig til snart sagt alt. Arrangementet forsøger at give børn, unge og voksne indblik i en anden virkelighed, nemlig den der var vore forfædres og hvor en selvfølgelig del af hverdagen bestod i at fremstille værktøj, mad og klæder til eget brug.

I det følgende vil der blive givet en kort oversigt over de forskellige aktiviteter, der løber af stabelen i skolernes efterårsferie.

Haderslev Museum

Her kan man flette ting i pilekviste eller snitte brugs- eller pyntegenstande i træ. Medbring evt. egen kniv.

Tønder Museum

Publikum kan se en kurvemager lave kurvemøbler, eller man kan deltage i rundvisninger specielt for børn, hvor der fortællendes om kniplepigernes liv eller om sølvsmede og snedkere.

Museet på Sønderborg Slot

På slottet i Sønderborg vil man kunne se og deltage i f.eks. spjældvævning, brikvævning, karvsnitning og rebslagning m.m.

Midtsønderjyllands Museum

Her vil håndens arbejde bestå i at fravriste det 8 millioner år gamle ler i Gram Lergrav dets hemmeligheder i form af fossiler, og man kan også få bestemt fossiler, man har fundet andetsteds.

Kunstmuseet Brundlund Slot

Ved at bruge hånden, en blyant, et stykke papir og endelig øjnene kan man under vejledning prøve at tegne et portræt.

Aabenraa Museum/Sønderjyllands

Søfartsmuseum

Med skibsmodeller som »model« kan man prøve at male skibsportrætter på Aabenraa Museum.

Bov Museum

Fra fåreklipping til garnvinding, vævning og knipling samt træskæring er de aktiviteter, der tilbydes på landbrugsmuseet i Bov.

Hjemsted Oldtidspark

Her kan man være med til at bygge en

hel jernaldergård. Der skal flådes tømmer, flettes læhegn, æltes ler og kogøddning, og endelig skal der også laves mad på jernaldermanér.

På de fleste steder er det gratis for børn at deltage i aktiviteterne, og med de mangeartede tilbud, der foreligger, vil man kunne sammensætte en mosaik af spændende efterårsferiedage for såvel børn som voksne.

Sidste gang efterårsferietilbuddene blev fælles markedsført og gennemført med et fælles tema, gav det lidt over 2000 deltagere på de sønderjyske museer. Det er arrangørernes håb, at publikum vil tage lige så godt imod tilbuddene i år.

Vel mødt på de sønderjyske museer.

Martin Abrahamsson

HANDENS ARBEJDE

Aktiviteter for børn
på de sønderjyske museer

»Æ Kataster«

- Det Sønderjyske matrikelvæsen

Af LEIF HANSEN NIELSEN

I 2004 lukkede landinspektørkontoret i Aabenraa og afsluttede dermed det sidste kapitel af et særligt stykke sønderjysk historie. Arkivar Leif Nielsen, Landsarkivet for Sønderjylland, fortæller her historien om det særlige sønderjyske matrikelvæsen.

Landinspektör/kataster skilt. Ved overgangen fra preussisk til dansk styre opretholdt man det preussiske matrikelvæsen i Sønderjylland som en administrativ særordning med decentrale, lokale matrikelkontorer. I folkemunde forblev disse kontorer »Katasteret« (den tyske benævnelse), hvad man da også på dette myndighedsskilt har taget konsekvensen af. Foto Mai-Brit Lauritsen/Landsarkivet for Sønderjylland.

Sønderjyllands placering mellem Danmark/Norden og Tyskland/Centraluropa har gennem århundreder skabt en egen administrativ praksis i landsdelen. Først som en del af hertugdømmet Slesvig, senere, fra 1867/1871 til 1920, som en del af Preussen/Tyskland. Ved Genforeningen i 1920, hvor en del af Slesvig blev indlemmet i kongeriget, var tiden inde til en harmonisering på det administrative område. De fleste steder lykkedes det ganske problemløst, men på enkelte områder var det forbundet med vanskeligheder. Dels kunne gældende praksis ikke altid afvikles fra den ene dag til den anden, dels var det ikke nødvendigvis altid mest hensigtsmæssigt at ændre på den sønderjyske praksis. På nogle områder var den preussiske forvaltning nemlig den danske overlegen, og på disse områder var Sønderjylland en mulig løftestang for nye administrative tiltag i Danmark. Dette aspekt var man bestemt ikke blind for i 1920. Det gjaldt blandt andet inden for registreringen af fast ejendom, hvor det preussiske grundbogssystem i tillempet form blev indført i Danmark i 1927, og inden for matrikuleringen af jord, hvor det preussiske katastervæsen blev opretholdt som en særordning i Sønderjylland for eventuelt senere at danne forbillede for det øvrige land. Dette skete dog ikke. Nu, 85 år efter Genforeningen, er tiden imidlertid også rundet ud for dette kapitel af den særlige sønderjyske administration.

Preussisk matrikulering i Sønderjylland

Efter krigen 1864 blev hertugdømmerne Slesvig og Holsten i 1867 indlemmet i Preussen. I 1870 bestemtes det, at der i de nyindlemmede områder skulle etableres en grundskat i lighed med den, der i 1861 blev indført i det øvrige Preussen. Dvs. der skulle oprettes et kataster - en fortegnelse - over de enkelte jordlodders nettoudbytte (den såkaldte Grundsteuer-reinertrag), og til dette formål skulle området nymatrikuleres, dvs. opmåles. Tidligere havde skatteligningen på jord i Sønderjylland bygget på skønsmæssige påligninger, enten gennem de middelalderlige plovtalet eller gennem skattetønder. Bortset fra de kongelige enklaver var der ikke tidligere foretaget nogen kartografisk matrikulering i Sønderjylland.

Denne nymatrikulering med påfølgende taksation af jordejendom kom i Sønderjylland til at foregå i perioden 1870 til 1878. I enklavesognene (de kongerigske dele af Slesvig) byggede man dog videre på de danske opmålinger fra 1840'erne, og i enkelte ejerlav på østkysten benyttede man de eksisterende kort fra udstykningen i 1700-tallet til matrikuleringen, men i hovedparten af Sønderjylland skete der en nyopmåling i landskabet.

Grundenheden for den preussiske matrikulering var parcellen - den enkelte jordlod. Afgrænsningen af parcellerne var de synlige skel, der fandtes i landskabet på opmålingstidspunktet, såsom hegn, diger, grøfter, vandløb m.m. Hver parcel blev opmålt og godkendt af ejeren, og på hver parcel blev nettoudbyttet (Grundsteuer-reinertrag) beregnet. Denne beregning blev foretaget som en idealberegning på grundlag af parcellens størrelse, kulturart og bonitet fratrukket anslåede udgifter til dyrkningen (deraf nettoudbytte). Jorden blev opdelt i syv forskellige kulturarter (ager, have, eng, græsgang, skov, vand og øde jord), der hver især igen blev opdelt i otte klasser

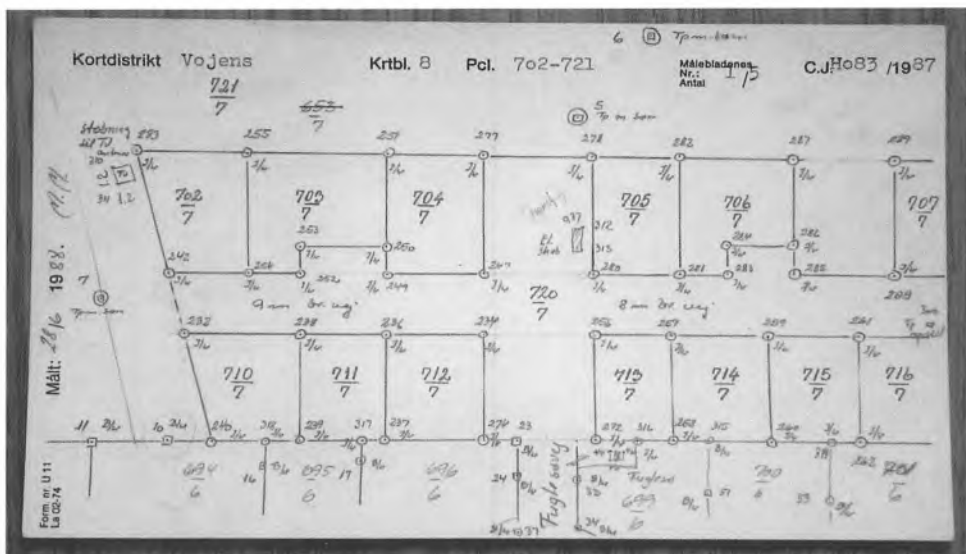
afhængig af boniteten. Den bedste jord inden for hver kulturart blev sat til klasse 1 og den dårligste jord til klasse 8. Herimellem blev de øvrige klasser indpasset. Klassifikationstarifferne varierede fra distrikt til distrikt, typisk fra kreds til kreds (amt til amt). Således var der i Sønderjylland én tarif for Haderslev Kreds, én for Aabenraa Kreds, én for Sønderborg Kreds og to for Tønder Kreds (én for geestområderne og én for marskområderne). Hver mark, eng, skov, gårdsplads eller køkkenhave blev på denne måde værdisat ud fra nettoudbyttet.

Fokuseringen på jordlodden (parcellen) som grundenhed gør det preussiske system en anelse mere besværligt at arbejde med end det danske, hvor man gik ud fra den samlede ejendom som den grundlæggende enhed. I Danmark fik hele ejendommen (alle ejendommens jordlodder) ét og samme matrikelnummer, der så gik igen i matrikelbog og i tingbog. I det preussiske system fik hver jordlod (parcel) derimod sit eget parcelnummer. Disse numre blev registreret i parcellbogen og samledes under et artikelnummer (én ejendom) i artikelbøgerne. Af samme grund er det alene parcellerne, der er indtegnede på de sønderjyske matrikelkort, ikke ejendommene (artikelnumrene).

Det preussiske katastervæsen

Det preussiske katastervæsen var organiseret på kontinentaleuropæisk vis med forbillede i det franske katastervæsen fra slutningen af 1700-tallet. Det var statsligt og henhørte under finansministeriet. Administrativt var der i hvert regeringsdistrikt i Preussen et centralt katasterkontor. I Slesvig-Holsten var dette placeret i byen Slesvig. Herudover var der lokale matrikelkontorer, de såkaldte »Kataster-amter« placeret rundt i provinsen.

I Sønderjylland var der et »Kataster-amt« i henholdsvis Haderslev, Toflund, Aabenraa, Sønderborg og Tønder. Disse

Markrids, Vojens. I Sønderjylland er den centrale måleenhed parcellen, jordloddet. Ved matrikuleringen i 1870'erne startede man på hvert kortblad øverst oppe med parcel 1 og så fulgte man uret rundt med et nyt nummer for hver ny jordlod, der kunne erkendes i landskabet. Det kunne være en mark, skov, gårdsplads, køkkenhave eller anden synlig jordlod. Ved udstykning eller ændringer af parcelgrænserne, fik de nye jordlodder nye parcellenumre bestående af de næste frie numre på kortbladet som tæller og med det oprindelige parcellenummer som nævner. På dette markrids, der viser en parcellhusudstyknin fra Vojens i 1980'erne kan man se, at udstykningerne 702-721 alle er foretaget fra den oprindelige parcel nr. 7 på kortblad 8 i Vojens ejerlavet. Foto Mai-Brit Lauritsen/Landsarkivet for Sønderjylland.

kontorer havde en fuldstændig matrikel for deres område i form af parcel- og artikelbøger, hvorimod originaldokumenterne fra matrikuleringen i 1870'erne samt de gældende kort og arkiverede forandrings-sager opbevarede på regeringskontoret i Slesvig. Til trods for regeringskontorets overordnede funktion var det preussiske system decentralt, idet matrikelmateriale og -kontoret befandt sig i lokalområdet tæt ved de lokale lods-ejere. Det fysiske arbejde i form af målinger og skelafmærkninger m.m. ude i marken, blev foretaget af lokalkontorerens personale, eventuelt af privatpraktiserende landmålere med særlig offentlig bestalling.

Til dansk matrikelvæsen
Skønt det preussiske katastervæsen både

måleteknisk og kartografisk var det danske overlegent, var det ikke dette aspekt, der primært optog sindene ved Genforeningen i 1920. Det var derimod spørgsmålet om, hvorvidt matrikelvæsen skulle være offentligt eller privat, og om det skulle være centralt eller decentralt organiseret. I Danmark var matriklen baseret på en central matrikel i København, hvortil opmålinger og ændringer skulle indrapporteres. Her blev det fysiske arbejde med opmåling og beregning ikke foretaget af offentligt ansat personale, men af privatpraktiserende landinspektører. Disse blev aflønnet af de grundejere, der rekvirerede assistancen.

I Rigsdagspartierne sønderjyske Udvalg, der lovgivningsmæssigt forberedte Genforeningen, var man indstillet på indtil videre at opretholde det preussiske

katastervæsen i Sønderjylland for derigennem at høste erfaringer til eventuelle reformer i det danske matrikelvæsen. Det blev også fremført i argumentationen, at befolkningen i Sønderjylland var vant til at have et fuldstændigt lokalt matrikulært arkiv med embedsmænd til udførelse af de matrikulære opgaver, og personalet var vant til at udføre arbejdet, der opmålings- og registreringsmæssigt adskilte sig væsentligt fra det danske. Flere af udvalgets medlemmer var dog kritiske over for forslaget. De fandt, at det preussiske system var for bureaukratisk og overlod for meget til embedsmændene. Samtidig frygtede man, at den offentlige ansættelse af landmålerne med fast aflønning frem for salærfregning var demotiverende for effektiviteten. Resultatet blev dog indførelsen af en statslig matrikelorganisation, der på det organisatoriske og administrative plan stort set svarede til det preussiske katastersystem. Den eneste væsentlige forskel var i forhold til udstykningsretten, hvor der i det danske matrikelsystem lå en lovgivningsmæssig kontrol, de såkaldte approbationer. Denne blev ved lov af 1920 også indført i Sønderjylland.

Det sønderjyske matrikelvæsen

Ved Genforeningen omdøbtes kontorerne fra katastre til landinspektørkontorer, men placeringen af kontorerne blev bibeholdt fra den preussiske tid. Hvert kontor blev ledet af en amtslandinspektør, hvoraf én – med titel af stiftamtlandinspektør – havde en koordinerende funktion. Ved de sønderjyske kontorer var der ansat landinspektører, matrikelkontrolører, matrikelteknikere, kontorassistenter, m.m. Organisationen af det sønderjyske matrikelvæsen var temmelig omfattende og talte for eksempel 83 personer i 1970.

De lokale preussiske katasterkontorers dokumenter m.v. blev umiddelbart over-

draget til amtslandinspektørerne i 1920, hvorimod dokumenterne fra regeringskontoret i Slesvig først blev overført til Matrikeldirektoratet i København i 1921 for i 1986 at blive overført til et nyoprettet afdelingskontor i Aabenraa.

Frem til 1983/84 forblev organisationen og arbejdsopgaverne stort set uændret. Oprindeligt blev alle matrikulære ændringer ajourført på det originale matrikelkort, urkortet, men efter overgangen til dansk administration og deponeringen af kortmaterialet fra Slesvig hos Matrikeldirektoratet i København oprettedes lokale kortsæt, der sammen med suppleringskortene efterhånden kom til at udgøre de daglige matrikelkort. Matrikulære ændringer skulle fortsat ajourføres både på kort og i det dobbelte protokolsæt: Parcel- og artikelbogen.

Matrikelvæsenets hovedopgave var naturligvis at føre ejendomsregistre og, som nævnt, at føre kontrol med etableringen af nye ejendomme. Men derudover havde det sønderjyske matrikelvæsen en række andre opgaver, bl.a. at meddele oplysninger fra ejendomsregistret til privatpersoner og offentlige myndigheder, at foretage skelsætninger, at vedligeholde og kontrollere landegrænsens afmærkning samt at bistå offentlige myndigheder med specielle målinger, f.eks. bro- og bygningsmålinger.

I 1970'erne skete der en tilføjelse mellem det danske og det sønderjyske system. Fra 1. juli 1971 gik man over til at benytte betegnelsen matrikelnumre (frem for artikelnumre) i Sønderjylland (dog uden litra), ligesom specielle sønderjyske regler på udstykningsområdet bortfaldt. Dette medførte dog ikke organisatoriske ændringer af det sønderjyske matrikelvæsen.

I 1984 oprettedes et afdelingskontor med teknisk sektion i Aabenraa, og samtidig skete der en regulering af grænserne mellem de forskellige sønderjyske konto-

Et sjældent indblik i amtslandinspektørkontoret i Tønder en gang i 1920'erne. Landmåler A. Andresen har i sine erindringer givet en karakteristisk af kontoret, da han startede på katasteramtet i 1906: »Kontoret i Tønder... var et stort og lyst og noget spartansk udstyret lokale med store vinduer. Væggene dækkedes af store skabe, fyldte med bøger og store og mindre kort. Foran de nederste ruder i vinduerne var der anbragt mat glas, hvis formål øjensynlig var at skjule udsigten til gaden og til, hvad der skete der. Kontoret blev opvarmet af en stor kakkelovn, der mærkeligt nok stod lige op ad et stort træskab, fyldt med værdifulde kort«. Foto: A. Andresen: »Den gamle landmåler fortæller«.

rer, så de fulgte de nye kommunegrænser fra 1970. I 1992 oprettedes en central afdeling i Tønder til vedligeholdelse af den sønderjyske matrikel, og i forbindelse med organisatoriske ændringer i 1994 blev kontoret i Toftlund nedlagt og delt mellem Tønder og Haderslev. Disse ændringer virkede umiddelbart som en styrkelse af den sønderjyske ordning.

Men i kølvandet på privatiseringsbølgen i 1990'erne ophævedes i 1999 Kort og Matrikelstyrelsens eneret på matrikulering i Sønderjylland. Herved blev Kort- og Matrikelstyrelsens mandskab i Sønderjylland reduceret fra omkring 75 til 10 personer. De forskellige lokale kontorer blev nedlagt, og der oprettedes et specielt Sønderjysk Kontor i Aabenraa, der, foruden at godkende de privatpraktiserende landinspektørers ændringer, også varetog de specielle opgaver, der var, i forbindelse med landegrænsen og afvandingen af Tøndermarsken. Yderligere sparekrav inden for det offentlige betød imidlertid, at også dette kontor få år efter måtte lukke. Med udgangen af 2004 forsvandt den sidste rest af det særlige sønderjyske matrikelvæsen.

Afslutning

Man kan begræde denne udvikling eller lade være, men for slægtsforskere, lokal- og ejendomsforskere i Sønderjylland har den særlige sønderjyske administration på området med et statsligt matrikelvæsen betydet, at et enestående matrikulært arkiv er bevaret for eftertiden. Arkivet frem til 1985 er afleveret til Landsarkivet for Sønderjylland og omfatter omkring 650 hylde meter sager og protokoller foruden ca. 3.200 matrikelkort, 170.000 markrids samt flere hundrede andre kort (rammekort, minorerede kort, domænekort, grænsekort, m.m.).

Litteratur

Notat om særlige sønderjyske matrikulære forhold, udarbejdet af Kort- og Matrikelstyrelsen, Sønderjysk Kontor, 18. april 2000.
 Redegørelse vedr. matrikelvæsnet i de sønderjyske landsdele. Afgivet af arbejdsgruppen vedrørende matrikelvæsnet's organisation m.v. København 1972.
 Poul Nissen: Om ansættelsen til »Grundsteuerreinertrag« i Sønderjylland 1870-78. Sdj. Årb. 1950, s. 264-84.

Engvandingsanlæggene ved Fole Stampemølle og Aarup

Af H. P. JENSEN

Sønderjyllands amt istandsatte i 1992 Fole-Harreby anlægget, som i dag er det eneste anlæg som endnu er i funktion. Dermed er det blevet muligt at sikre dette værdifulde kulturmiljø. H. P. Jensen, Agerskov, den kendte sønderjyske lokalhistoriker, undersøgte en række enkeltheder ved de tidligere så store overrislingsanlæg ved Gram Å vest for Gram i Harreby, Fole og Årup.

Artiklen er en sammenskrivning og redigering af to avisartikler, som H. P. Jensen skrev i midten af 1970'erne.

For mange år siden lærte jeg nu afdøde landmand Johannes Jensen at kende. Han kom egentlig fra Abitzkjær eller Abildkjær ved Harreby, men flyttede til Lindetskov og senere Gammelskovmark og boede til sidst i Galsted, Agerskov sogn. Johannes Jensen var en mand, der havde oplevet meget modgang og sorg. Når man lærte ham at kende, blev man imidlertid klar over, at nok resignerede han, men han var en begavet mand, der stadig gerne ville bygge en ny tilværelse op.

En dag besøgte han mig og fortalte, at vi skulle på en biltur. Han havde ikke bil, så jeg måtte naturligvis køre. Turen gik til englandskabet mellem Harreby - Fole Stampemølle og Aarup, hans barndoms-egn. Her fortalte han om de store engvandingsanlæg, og til sidst gav han mig en stor konvolut med gamle papirer. Hans fader, Mathias Jensen, havde haft meget at gøre med pasningen og administrationen af disse anlæg. Meget af anlæggets historie lå i denne konvolut. Selv huskede han mangt og meget fra den svundne

tid, hvor man vandede engene. Egnen deroppe er et enestående landskab. Bag engvandingsstanken lå den idé, at man kunne indvinde gødningsstoffer af åvandet ved at lede det ned over engene, der kunne blive enestående frugtbare. Tilmeld var engvandingen et stort rensningsanlæg. Anlægget var temmelig arbejdskrævende, og da det med tiden blev for dyrt, ophørte det.

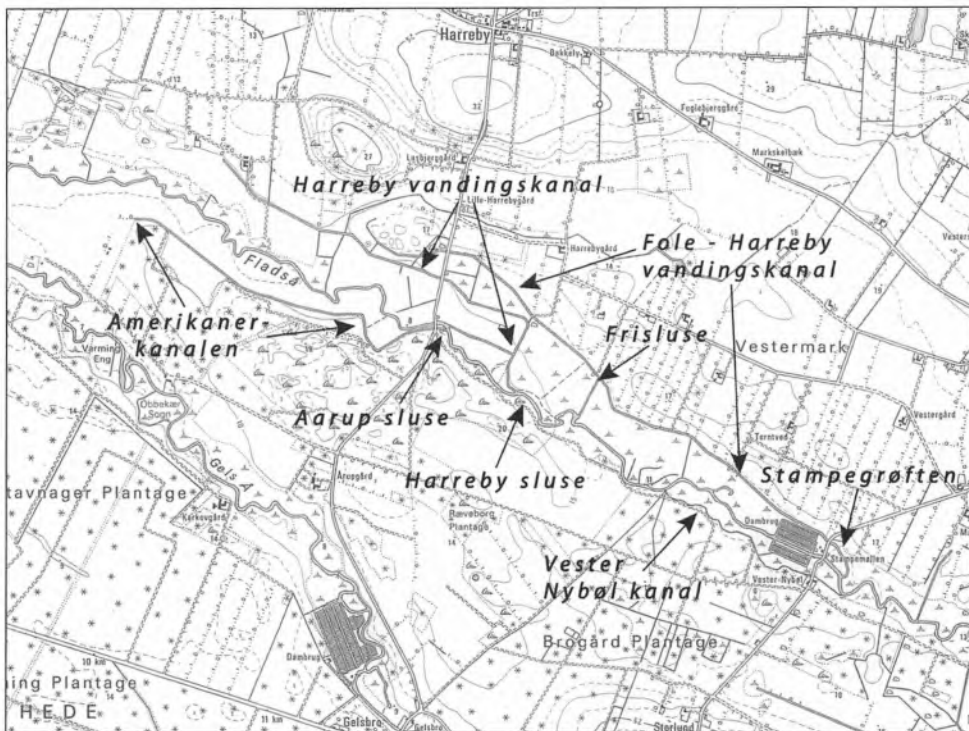
Mange timer har jeg tilbragt oppe på denne egn og sammenholdt mine indtryk med Johannes Jensens papirer. Det er heller ikke svært at finde rundt i terrænet til fods eller i bil.

Åløbene

Øst for Ribe ved Varming løber Fladså og Gjelså sammen, hvor de danner Nipsåen, der er alt det vand, som præger den gamle by. Fladsåen begynder ovre i øst

Udsigt over de oversvømmede enge ved Fole-Harreby. Foto: Vandløbsafdelingen, Sønderjyllands amt.

Kort over området lige syd for Harreby. Kort: Haderslev Museum.

ved vandskellet, ses ved Mølby, senere ved Øster Lindet, syner meget ved Gram Slot, hvor den fortsætter vestpå, tidligere gennem Fole Stampemølle, nu gennem et stort dambrug. Gjelsåen er også østjyde, den kendes ved Bevtoft, senere ved vejene gennem Stenderup og Tiset enge, men bedst ved Gjelsbro mellem Gram og Ribe.

Fra Gjelsbro går der en smuk vej til Harreby, og den passerer undervejs Fladsåens dal. Kort før ådalen bøjer en dårlig vej af til højre gennem lyngbakkerne, men den kan køres og fører langs ådalen op til Fole Stampemølle.

På vej ned i dalen passerer først en tør, delvis tilvokset kanal, der ses på kortet og i daglig tale hedder Amerikanerkanalen. Lige efter følger åen, og et stykke til højre

inde på denne ses resterne af et sprængt stæw. Det hedder i daglig tale Årup Sluse, og når stæwet var sat, sattes vandet op og ind i Amerikanerkanalen, hvor det fortsatte flere kilometer vestpå. Efter åen følger endnu en kanal. Det er Harreby Vandingssselskabs kanal, der nu er ude af brug. Den fik sit vand fra et stæw på Fladsåen, der kaldes Harreby Sluse. Vandet førtes først nordpå over den helt flade eng, hvorefter kanalen drejede vestpå og fortsatte flere kilometer parallelt med åen, som det ses på kortet.

Længst ovre mod Harrebysiden følger derefter den sidste kanal, Fole-Harreby Vandingssselskabs, den største og længste af dem alle. Både den og Harrebykanalen ses tydeligt i terrænet, mange steder hævet over engbunden ved diger. Kanal-

bundene er brede, flade og jævne, med digerne og kanalsiderne helt græsdekede. Fole-Harrebykanalen begynder øst for Fole Stampemølle, hvor den tidligere kaldtes Stampegrøften og egentlig var om- eller bagløb for møllen. Når vandet stemmes op ved møllen, stiger vandstanden i åen og træder derved ind i kanalmundingen og fortsætter vestpå. Alle tre kanaler har været fødekanaler for meget store overrislingssystemer, men de vandmængder, der skulle reguleres og fordeles gennem Fole-Harrebykanalen, var så store, at de krævede særlige tekniske foranstaltninger. Ned ad kanalen lå to store stemmeværker, hvorved kanallængden inddeltes i hold, der hver for sig havde regulativ om vandets anvendelse og fordeling. Undertiden lod de store vandmængder sig ikke hurtigt nok fordele, særligt i regnrige perioder eller ved tordenskyll, og vandet måtte da slippes uudbyttet tilbage til åen. Det skete gennem en frisluse, der eksisterer endnu og er angivet på kortet. Tidligere lå denne sluse længere vestpå og kunne delvis aflede vandet til Harrebykanalen, men da der var stærk sandføring, blev afledningen omlagt direkte til åen. Endelig fandtes syd for Stampemøllen et lille kanal anlæg, der blev drevet af Vester Nybøl vandingsselskab. Det fik ligeledes vand fra åen i en slags om-løb øst for møllen, som kortet viser, men er også ude af drift.

Anlæggene

Alle anlæggene havde forskellige tekniske detaljer. Hver for sig har de været meget betydelige jordanlæg, hvor titusinder af kubikmeter jord har måttet flyttes på basis af et meget omhyggeligt nivelleringsarbejde. Den løbende vedligeholdelse har ligeledes været et stort tilbagevendende arbejde. Udskridninger og sandføring måtte afhjælpes, da de samme arbejdende strømhvirvler som i vandløbene ganske kunne ændre strømretnin-

gen og forårsage store ødelæggelser ikke blot på diger og grøfter, men også de marker, som en utilsigtet strøm gik henover. Plantevæksten ved kanalerne var og er overdådig og måtte med korte mellemrum aves. Det var ikke blot græsset på engene, der groede ved det næringsrige vand, men også de vilde planter og trævækster, der selvsåedes ved vandet og gennem luften på kanalbredderne. Et muldvarpe- eller rottehul i en dæmning eller et stæw, som strømmen fandt ind i, kunne i løbet af kort tid skabe en borende malstrøm, der kunne føre sne af kubikmeter jord bort. Derfor forudsatte brug af overrislingsanlæggene ikke blot omhyggelige anlæg, løbende årlige eftersyn og vedligeholdelse, men faktisk at kanaler og vandudledning dagligt blev tilset, så småskader straks blev afhjulpet og vandet udnyttet bedst muligt.

Det er muligt at give de tre anlægs historie i meget grove træk, der er ligeså forskellige som de tekniske detaljer. Det ældste anlæg er Fole-Harreby vandingsselskabs anlæg, der officielt er skabt i årene 1874-83, men som beror på betydeligt ældre anlæg, men af mindre omfang. Stampegrøftens anvendelse som fødekanal til et overrislingsanlæg blev ved en retssag sidst i 1800-tallet beskrevet som værende af »umindelige tider«. Det er sandsynligt, at der har været drevet engvanding ved Stampemøllen så længe, som der har været mølledrift. Et større anlæg kan spores jævaldrende med anlægget i Åbøl, altså fra udskiftningsstiden, men omkring 1870 slog englodsejere fra Fole og Harreby sig sammen til et selskab og iværksatte den store kanalføring. Krügers bog virkede også her som inspiration sammen med impulser fra anden side.

Amerikanerkanalen

Amerikanerkanalen har en anden historie, som der kan læses om i Marten Refslund Poulsens »Minder«. Dens bygherre

I 1992 istandsatte Sønderjyllands amt engvandingensanlægget Fole-Harreby for at sikre de kulturhistoriske værdier, som anlægget repræsenterer. Anlægget er i dag det eneste tilbageværende engvandingensanlæg, der stadig fungerer. Her er det en af de oprindelige og stærkt forfaldne tude. Foto: Vandløbsafdelingen. Sønderjyllands amt.

var den kendte gårdejer L. Kaltoft, der er født på Åkjær i Fole i 1826, en saganatur, som Refslund Poulsen skriver, og en dristig nytænkter. Han købte arealer mellem Fladså og Gejlså i den yderste spids, selv om de for en stor del bestod af indlandsklitter. Derefter indrettede han i 1874 et stæw, der fik navnet Årup sluse, som senere ombyggedes flere gange og sidst stod i jernbeton. Han begyndte derefter den møjsommelige udgravning af kanalen vestpå. Der var ikke megen tiltro til hans teorier, og det blev sagt, at kunne han gå på vandet fra åen om i klitpartiet, ville den og den kunne tisse til månen.

Det var et letsindigt løfte, for ikke alene fik Kaltoft vandet ud til sine arealer, men i løbet af få år forvandlede han dem også til frodige enge. Han opkøbte yderligere arealer mellem vejen og det oprindeligt købte, ligesom han lavede aftaler med lodsejere, hvis marker kanalen var ført igennem. Der blev foretaget store overskylninger og planeringer, og terrænet artede sig ganske som Krüger havde beskrevet. Engene er så jævne som plæner den dag i dag. Anlægget er nu ude af brug, selv om flere tørre somre har vist, at de engang overrislede arealer uden vand er lidet ydedygtige. Den sidste storstilede regulære udnyttelse af Kaltofts anlæg blev foretaget af Chr. Jørgensen, Årup, der havde været i Amerika, og som derfor kom til at give anlægget dets nyere navn. I Chr. Jørgensens tid skal anlægget endnu have fungeret perfekt, og engenes afkastning skal have været bemærkelsesværdig.

Harrebykanalen

Noget senere end Kaltoft enedes en række lodsejere fra Harreby by, der havde jord mellem Fole-Harreby vandingsselskabs system og Fladsåen og længere vestpå, om at oprette et nyt selskab til engvanding. De gik ind på åen og byggede Harreby sluse, der kunne stemme vandet op. Der var her meget små niveauforskelle fra åen og nordpå, og vandet kunne derfor føres over dalen nordpå og ind i et stort kanalsystem vestpå. De tekniske problemer ved dette anlæg viste sig imidlertid uventet store. Sandføringen er tidligere nævnt, men der var andre. Muligvis burde slusen eller stæwet have været placeret et andet sted, det kan der endnu fås en diskussion om med lokal kendte. Ved dette anlæg var der også behov for afledning, når vandmasserne blev for voldsomme eller pludselige, men de naturlige forudsætninger var ikke så gode som ved den førnævnte frisluse. En-

delig kom der naturlige problemer ved Kaltofts brug af stæw længere nede ad åen. Stemmedes der op ved Harreby-slusen, fik Årupslusen intet vand, og i årene 1882-1889 blev der derfor ført en meget omstændelig retssag mellem Kaltoft og Co., som retsdokumenterne siger, og Harrebys bymænd. Den fik sin afslutning efter en omfattende retsstrid og bekostning i 1889 ved Oberlandesgericht i Slesvig. Dommen, der er meget detaljeret, foreskrev en indbyrdes afstemning af anlæggene og reguleret brug af disse i visse dageantal. Det er dog langt fra den eneste retssag, overrisslingsanlæggene ved Fladsåen har givet anledning til. I næsten hele deres historie, fra begyndelsen af 1870'erne og op til nutiden, har vandproblemer givet anledning til uenigheder, der jævnligt har nødvendiggjort retsafgørelser. Langt de fleste problemer er dog ordnede i fællesskab og fordragelighed. De gamle protokoller fra vandingsselskaberne er enestående interessant læsning, når først man har sat sig ind i baggrunden for selskabernes virke. Der er ikke alene draget stor nytte af de gode enge, men fællesskabet og særligt interesserede enkeltpersoner har lagt et beundringsværdigt arbejde i drift og forbedringer.

Hans Maskov fortæller

Lønnen for interessen var ikke alene høj og god græsning, men ældre, der har oplevet engvandingen, som f.eks. Hans Maskov, Lille Harrebygaard, der er født i 1903, mindes arbejdet i engene som noget af det skønneste i deres liv. Arbejdet med vandet kunne være besværligt nok, men rummede også noget af barnetidens leg med vand. Frodigheden aftegnede sig i løbet af få dage efter overrisslingen. Der skulle tænkes samtidig med arbejdet, og de store anlægs mange særlige nykker erindres. Der var et rigt fiskeri lejlighedsvis. Ål i eftersommeren, der blev taget i

ruser, når det enkelte bræt eller skytte var taget ud af stæwet, eller ørreder, når stæwet var sat, og åen tømtes bag ved dette og efterlod fisk i pytter og grøder. Der var et rigt fugleliv, og sjældent se-te dyr som oddere meldte sig ind i vandingsselskaberne og drog nytte af fiske-mulighederne.

Hans Maskov fortæller, hvorledes der blev fastsat datoer for den enkelte stæw-sætning sidst i oktober eller først i november, der så måtte stå til jul. Efterårsvandet var særligt næringsrigt og afsatte et lag af slam. I milde efterår fremkom en ny kraftig græsvækst ofte i disse måneder, hvor naturen ellers sov. Næste sætning skete derefter fra en dato i maj indtil 15. juni. Dette vand var ikke så næringsrigt som efterårsvandet, da plantevæksten på den høje jord nu siede overfladevandet, men det gav høggræsset tilstrækkelig fugt. Overrisslingen med tempereret vand havde endvidere den fordel, at det meget ofte forhindrede den frygtede afsvidning af den sarte nye græsvækst ved nattefrosten. Trak det efter mildt forårsvejr op til kolde, klare nætter, stæwedes vandet ofte for et par dage, hvorefter jordfugtigheden og vanddampene kunne beskytte plantevæksten.

I Hans Maskovs tid opkom muring eller støbning i beton af stæw. Tidligere

Murere i gang med opførelse af en tud. Foto: Vandløbsafdelingen. Sønderjyllands amt.

Fole engvanding er et overrislingssystem, hvor vandet dels skal tilføre området fugtighed, dels tilfører det næringssalte (gødevanding). Udsigt mod en af tudene der viser, hvorledes vandet føres fra hovedkanalen ud over engen. Foto: Vandløbsafdelingen. Sønderjyllands amt.

havde materialerne oftest været det bestandige egetræ. Opbygningen begyndte med konstruktionen af en stæwport med solide sider og fast bund. Undertiden blev vandløbets sider foran og bagved stæwet stabiliseret ved spunsvægge for at forhindre strømindvirkning. Bag stæwet lavedes ofte et styrt af store marksten, der kunne bryde strømmen, når stæwet åbnedes. Alligevel kunne strømmen ofte arbejde et hul i vandløbsbunden, den såkaldte stæwkule.

Selve stæwet kunne have forskellige konstruktioner, og her skal kun nævnes to, der var lige gængse. I den ene var lagt to parallelle planker i bunden med et mellemrum. Tilsvarende planker lagdes hen over porten med samme mellemrum. Ned mellem disse planker blev skytterne derefter stukket eller sat. Både planker og skytter var af kraftige dimensioner. Skytteantallet kunne variere fra fire og op til ti. Den enkelte skyttes bredde gik op til 75 cm. Var stæwet sat, og vandet pressede ind på skyttevægen, varede det ikke længe, før træet »trunde-

de« eller udvidede sig, og skyttevæggen kunne være bogstaveligt vandtæt. Skulle stæwet hæves, kunne presset mod skyttevæggen være så stærkt, at det voldte vanskeligheder at få de første skytter løse. De blev derfor løftet med en særlig løftestang, der undertiden blev betjent fra en lille gangbro bag på stæwet. Her skulle man så passe på ikke at falde ned i den stærke strøm fra åbningen i skyttevæggen, og ikke tabe skytten ned i vandet. Skete det, kunne man få lov at løbe langt efter den.

I et andet system, der særligt brugtes ved betonstøbte anlæg, var der lagt en bro eller et dække hen over stæwporten. På forsiden var der indstøbt en række svære bolte. Skytterne holdtes fornedet af en stærk kant og blev sat på boltene i et hul foroven. Vandets pres mod skyttevæggen sørgede for en stabil fastholden. Skulle stæwet åbnes, måtte man presse skytten frem mod vandet, indtil den var fri af bolten. For at skytten ikke skulle rives med af strømmen, var der ofte sat snor eller tråd i den, som var fastgjort på brokanten.

Hans Maskov og med ham alle, der har kendt engvandingssystemerne, understreger, at hvad enten der foretoges overrisling eller damstæwind, måtte sure vandlidende enge søges undgået med største omhu. Vandet skulle ikke stå, men bevæge sig kontrolleret. Underbunden skulle helst forblive fast og død jord og dyndpletter forhindres ved den omhyggelige gravning af vandingsgrøfter, der både skulle føre vand til og fra. Det var tit et pillearbejde, men manden på gården betroede tit ikke andre end sig selv bestillingen. Resultatet var, når det var bedst, jævnt skrånende græslande, der lignede plæner, og denne overflade vil jævnlige kunne genkendes, selv om engvandingen for længst er ophørt og engbruget afløst af almindelig omdrift.

Selv om overskylningen og udjævnin-

gen ofte havde foretaget en formålstjenlig opblanding af de forskellige jordarter, var de enkelte komponenter i slutresultatet stadig vigtige. Blev der gravet ned i en gammel overrislingseng, veksler de tit hulter til bulter: Sand, tørvejord, morjod, grus, sand og ler. Hvordan, den enkelte parcel skulle passes med vand og muligvis gødskning, beroede derfor på erfaring. Tit måtte der efter nogle år konstateres skuffelser, når for eksempel padderokker vandt overhånd, eller skjulte allag slog igennem græsarter, som kreaturerne ikke brød sig om.

En rig historie gemt i ådalen

Hans Maskovs slægt har siddet på Lille Harrebygaard, der er udstykket fra Harrebygaard, siden 1863. Han har selv tilbragt mange af ungdommens og manddommens gode og virksomme dage ved overrislingsanlægget og på engene. Han husker en lang række hændelser og forhold fra anlæggenes historie, om det så

var navnene på de to mænd, der gravede Amerikanerkanalen for omkring 100 år siden. Det var Laust og Andreas Bødker fra Kamp.

Ind i de store fællesforetagender er vævet et utal af partsfordelinger, særligt med hensyn til det grundlæggende, hvor meget vand den enkelte lodsejer måtte tage fra fødekanalen, når der var vand i den. Det reguleredes snildt gennem diameteren på »æ turr«, tuden, rørgennemløbet gennem kanaldiget og ind til den enkelte parcel.

Sådan kunne der bliver ved. Der ligger en rig historie gemt derude i ådalen mellem Fole, Harreby og Aarup. En hjertelig tak til Hans og Gertrud Maskov og til de mange, der tog venligt mod den nysgerighed, der kom vadende ned over markerne og skulle have at vide, hvor frislusen stod og så meget andet. Hvad i alverden kender du til det, lød det tit.

En del, men ikke nok, var svaret, og det er det stadigvæk.

Ved hjælp af et stemmewærk i hovedkanalen føres vandet ud i engene i tre hold. Vandingen starter den 3. maj, og hvert hold vandes i tre dage. Der gennemføres normalt to runder á ni dage i maj. Herefter indstilles vandingen til efter høstet sidst i juni, hvorefter der i juni/juli gennemføres endnu en runde á tre dage. Fra november indledes gødevanding, som fortsætter indtil slutningen af december, eller når vinteren sætter ind. Her er det udsigt over engen med en af tudene i forgrunden. Foto: Vandløbsafdelingen. Sønderjyllands amt.

Sandbjerg

»Sandbjerg Mellem Sø og Sund. Strejftog i historie, kultur og natur«. Red. Søren Rasmussen. Aarhus Universitetsforlag, 2004. 415 sider, ill. Pris: 200 kr.

Med det indbydende værk har Aarhus Universitet ønsket at markere 50-året for overtagelsen af Sandbjerg Gods som gave fra fru Ellen Dahl, enke efter højesteressagfører Knud Dahl. Samtidig kan man fejre, at det omfattende projekt med at omforme stedet til et attraktivt og velfungerende moderne kursus- og konferencecenter - minus et enkelt større ønske - er afsluttet.

Og Sandbjerg er en sand perle mellem Als-sund og den inddæmmede møllesø samt det lille, pyntelige rokokopalæ.

Herlighedsværdier, der skal godskrives henholdsvis grundlæggeren Hans d. Yngre, der valgte lokaliteten og gennemførte anlægsarbejderne o. 1570, og Conrad Georg Reventlow, der besad det senere grevskab fra 1775 til 1815.

Initiativtageren til bogen er den nuværende administrator, tidligere lektor ved Geologisk Institut på Aarhus Universitet, cand. mag. Søren Rasmussen, der selv har påtaget sig broderparten af opgaven, men tillige har indbudt kolleger fra universitetet samt enkelte lokale fagfolk med forskellige specialer som medforfattere. Fremhæves kan måske især historikeren, dr. phil. Carsten Porskrog Rasmussens indsigtfulde redegørelse for godshistorien, herunder godsets statusændring til Grevskabet Reventlow i sidste halvdel af 1600-tallet; først i 1930 afhængede Reventlowslægten ejendommen - til ægteparret Dahl.

Kunsthistorikeren Mette Smed fortæller bl.a. om palæets stilhistorie, interiører og malerisamlingen, hvori der indgår kongelige og hertugelige portrætter.

Som påpeget tager Søren Rasmussen dog selv det store nap med ni af de i alt 17 kapitler, og hans indsats efterlader indtrykket af et ønske om at rehabilitere den omtalte Conrad Georg Reventlow, den eneste af de skiftende lensgrever, der tog fast ophold på stedet. I

sammenligning med sine berømte brødre, bondereformatorene Christian Ditlev Frederik Reventlow, Christianssæde (med Pederstrup) på Lolland, og Johan Ludvig Reventlow, Brahetrolleborg, fremstilles han ofte som »et sort får«. Hvad reformer angår er han dog fuldt på omdrejningshøjde med brødrene, da han i 1788 udskifter bøndergodset og en del af hovedgårdsjorden og lader det overgå til selveje - samme år som palæet står færdigt, til dels finansieret via jordsalget. Og i 1863 rejser egnens bønder i taknemmelighed en mindestøtte for C.G. Reventlow ved Dybbøl Kirke.

Den emneorienterede disposition i kombination med flere forfattere har uundgåeligt betydet, at der forekommer en del overlapninger, og i forordet opfordres der da også til, at man læser hvert af de 17 kapitler som afsluttede »historier«. Følger man opfordringen, kan man ud over de allerede berørte emner få indblik i blandt andet geologien, floraen, skovene og ikke mindst mølledriften. Selvfølgelig berettes også om Sandbjergs rolle under krigen 1864, hvor de preussiske troppers overgang til Als den 29. juni fandt sted fra Storskoven - da klokken slog 2 om natten på forpagterboligen! En kuriositet er der også blevet plads til, nemlig museumsinspektør Inge Adriansens gennemgang af en bevaret, håndskrevet kogebog fra ca. 1840, nedfældet af en inspektørfrue på Sandbjerg, omfattende bl.a. menuer til herskabet, når det indfandt sig.

Man kan håbe, at bogen ved denne tilrettelæggelse som en række fortællinger - strejftog - appellerer til et bredt publikum, som den har fortjent, også på grund af de mange fine illustrationer, hvoraf de fleste er i farver. For de historisk interesserede, der ønsker at vide mere, er der - dog uden egentligt noteapparat - henvisning til litteratur og utrykte kilder. Af sidstnævnte er en række benyttet for første gang og kaster dermed lys over hidtil upågtede facetter.

Skulle jeg give et godt råd, ville det være både at købe og læse bogen og at lægge vejen forbi. Sandbjerg er en stemningsfuld oase på alle årstider.

Hanne Christensen

Pragtværk om verdens første globale konflikt

H. P. Willmot: »Første Verdenskrig«. Jyllands-Postens Forlag, København 2004. 319 sider, ill. Pris 299 kr.

Hvis man ønsker en overskuelig oversigt over de vigtigste militære strategier, offensiver og slag på alle fronter samt udviklingen af nye våbentyper og krigskirurgi i Første Verdenskrig, så er denne bog, skrevet af den ansete britiske militærhistoriker, H. P. Willmot, sagen. Den er oven i købet rørende billig, fordi den er blevet trykt på en række sprog samtidig. Fordanskningen er meget kompetent udført af historikeren Ole Ventegodt.

Teksten rummer ikke nye fortolkninger af krigens årsager eller dens vigtigste forløb, men den giver en særdeles kompetent, kortfattet oversigt. Bogens særlige kvalitet ligger i dens helt overdådige illustrationer, der er støttet af en smuk, indbydende layout – hvis billeder af krig og ødelæggelser overhovedet kan betegnes således. På næsten hvert opslag er der faktabokse med nyttige oplysninger, der perspektiverer teksten. Denne anmelder har for eksempel undret sig såre over de rester af kanonstillinger og andre militære anlæg, som hun er stødt på i op til 3000 m's højde i Alperne, hvor der endnu er mange rester af den italienske front. Hvorledes havde det været at transportere kanoner op i denne højde, og kunne de sårede overhovedet bringes ned på lazaretter? Denne undren er nu afklaret med en velillustreret faktaboks om bjergartilleri og teleferiche, dvs. kabelbaner, på s. 233.

Mange væsentlige krigstemaer bliver i sagens natur naturligvis kun belyst yderst kortfattet, og det gælder f.eks. granatchok, mytteri og deserteringer, kvinderne på hjemmefronten og krigen i kunsten. Men som fængende, informativ, generel introduktion til Første Verdenskrig er dette billedværk suverænt.

Inge Adriansen

Dannevirkemænd og Ejderfolk

Axel Johnsen: »Dannevirkemænd og Ejderfolk. Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-1940«. Udgivet 2005 af Studiefællesningen ved Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig, Flensborg. 570 sider, ill., personregister + resumé på tysk. Pris: 248 kr.

Anglerbonden Peter Lassen, Struckstrup, spiller en vigtig rolle i Axel Johnsens flotte bog om et vigtigt, men overset kapitel i den sønderjyske genforeningshistorie: Dannevirkemændenes meget aktive og oppositionelle indsats i mellemkrigstiden. Bogen slutter med Lassens død i 1938, da Lassen havde været Dannevirkemændenes »ikon«, som Johnsen kalder ham.

Johnsen får meget fint gjort rede for, hvorledes Dannevirkemændene tilsyneladende holdt en lav profil, hvad der tidligere har fået historikere til at tro, at »de blev indkapslet i den store organisation Grænseforeningen«. Men det lykkes meget klart og overbevisende for Johnsen at få dokumenteret, at Dannevirkemændene ikke alene var meget aktive, men at det også lykkedes for dem at få »nye og friske kræfter« med ind i arbejdet, hvorved de kunne fastholde deres opposition. Det er Johnsens tese, at »Dannevirkestandpunktet faktisk oplevede en renaissance i Danmark i tiden mellem de to verdenskrige«, og tesen bliver omsat til konkret virkelighed.

Johnsen får meget fint dokumenteret Dannevirkemændenes mange aktiviteter i zone II og zone III, specielt i Slesvig by. Han får også dokumenteret, at de målbevidst arbejdede hen mod den dag, hvor en ny afgørelse kunne finde sted, og at deres holdninger byggede på den »historiske ret« og på »afstammingsprincippet«. Han får tydeligt vist deres foragt for det nye og demokratiske »sindelagsprincip«, som havde været afgørende for Sønderjyllands deling i 1920.

De fleste af Dannevirkemændene blev medlemmer af Grænseforeningen og var gang på gang med til at sætte spørgsmålstejn ved Grænseforeningens grænsepolitik: Anerkendte eller anerkendte man ikke grænsedragningen i 1920? Utallige møder med de Jyske Separatister, med Højskolebevægelsens top o.a. var konstant med til at sætte spørgsmålstejn ved Grænseforeningens politik. Grænseforeningens formand fra 1926, rektor H. P. Hansen, var ikke i tvivl om, at grænsen burde gå ved Danevirke eller ved Ejderen, men udadtil gav han udtryk for, at grænsen var trukket »efter det danske folks vilje«. Det var den nationale vilje i Danmark, som havde været problemet i 1920, ikke den nationale situation i Slesvig. Det

Fortsættes side 278

Det sker – på sønderjyske museer

Udstilling om Fårhuslejren i Frøslevlejrens Museum

For den danske befolkning i almindelighed står Frøslevlejren som et stærkt symbol på tysk besættelse og dansk modstand. Men for nogle, især det tyske mindretal i Nordslesvig, har den samme lejr under navnet Fårhuslejren lige så stærk symbolværdi. For dem er lejren selve symbolet på et uretfærdigt retsopgør efter befrielsen. Fra maj 1945 til efteråret 1949 var Fårhuslejren først internerings- og siden statslig straffelejre for såkaldte »landssvigere«. Mere end 3.000 personer fra det tyske mindretal - i alt overvejende grad mænd mellem 18 og 55 år, som havde forrettet en eller anden form for tysk militærtjeneste - afsonede domme i lejren.

Retsopgøret ramte det tyske mindretal hård, såvel kulturelt, og menneskeligt som økonomisk og skabte i årtierne efter den Anden Verdenskrig en stærk følelse af forurettelse over for den danske flertalsbefolkning og den danske herbergstat - en forurettelse, som den danske flertalsbefolkning døbte »Fårhusmentalitet«.

Siden Frøslevlejrens Museum blev etableret i 1969, hvor Nationalmuseet påtog sig driften af museet, har der fra det tyske mindretals side været fremført krav eller ønsker om, at også Fårhuslejren blev synliggjort på lejrarealet. Denne tanke har mødt stærk modstand, ikke mindst fra tidligere Frøslevfanger.

Nu har Frøslevlejrens Museum imidlertid besluttet at etablere en permanent udstilling om Fårhuslejren. Hvilke overvejelser, der ligger bag denne beslutning,

og hvordan museet agter at gribe opgaven an, gøres der rede for i en afhandling »Det tyske mindretal og Fårhuslejren. Retsopgøret på museum«, som museet udsendte i juni. Her trækkes hovedlinjerne i retsopgøret med mindretallet op, og ikke mindst analyseres mindretallets befolkningens (selv)forståelse af opgøret. Pjecen er skrevet af Henrik Skov Kristensen, er på 59 sider og kan rekvireres på museet for 35 kr.

Med en permanent Fårhusudstilling følger Frøslevlejrens Museum sig ind i en international tradition, som har været under etablering det seneste tiår, nemlig at museer på mindesmærker for tidligere nazistiske lejre også befatter sig udstillingsmæssigt med lejrenes funktion efter krigen, hvor de indespærrede var »de besejrede«. Heller ikke i Frøslevlejrens Museum vil der dog blive tale om en sidestilling af de to perioder og funktioner: Museet vil fremdeles primært være et museum for Frøslevlejren 1944-45, og museet forestiller sig ikke, at lejrområdet som mindesmærke bliver tvetydigt på nogen måde: Frøslevlejrens entydige status som mindesmærke for tysk besættelse og dansk modstand vil være usvækket.

Udstillingen om Fårhuslejren åbner først i begyndelsen af 2007. Det seneste år har museet sammen med Frihedsmuseet i København været stærkt engageret i udstillingen »Spærretid. Hverdagen i Danmark under besættelsen«, som vises i Nationalmuseets Egmonthol fra den 7. oktober 2005 til april 2006.

Henrik Skov Kristensen

Haderslev Museum

8. okt. - 13. nov.: Warhammer - krig i bordhøjde. En udstilling om leg med strategi, med krig og med modeller - tydeligt inspireret af middelalderen og dens eventyrlige univers.

Aabenraa Museum

20. sept. - 23. okt.: Udstilling med privatejede skibsportrætter.

Kunstmuseet Brundlund Slot

15. sept. - 30. nov.: Maria Lüders Hansen.

Museet på Sønderborg Slot

17. okt. - 21. okt.: Aktiviteter for børn omkring temaet »Håndens arbejde«

Cathrinesminde Teglværksmuseum

15. okt. - 23. okt.: Motorfestival.

Tønder Museum

Indtil 23. okt.: »Fra Ottesang til Gospel Morning - En udstilling om musikliv i Tønder fra middelalderen til i dag.«

Indtil 23. okt.: Æsker og stambøger på H. C. Andersens tid.

Indtil 23. okt.: Plancheudstilling i anledning af Historisk Samfund for Sønderjyllands Amtskredses 50-års jubilæum.

Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder

10. sept. - 13. nov.: Færøsk kunst retrospektivt (maleri, skulptur, grafik og foto).

Drøhses Hus, Tønder

1. apr. - 31. dec.: »Hattemoden 1900-1980.«

Højer Mølle- og Marskmuseum

Fra 12. juni: »Alt godt fra Loftet« - Åben magasinudstilling.

1. okt. - 1. nov.: HAW - grænseoverskridende kunstudstilling.

Midtsønderjyllands Museum, Gram

Fra 8. maj: Udstilling af Gram Lergravs fossiler.

► var den danske regering, som efter rektor H. P. Hanssens opfattelse ikke havde taget, hvad den havde »ret« til i 1920.

Dannevirkemændenes had til H. P. Hanssen var udtalt og vedvarende. Johnsen får givet den klarste dokumentation for deres had, da H. P. Hanssen i 1930 blev udnævnt som Studentereforeningens æresmedlem. Grænseforeningens formand rektor H. P. Hansen turde ikke offentligt give udtryk for sin holdning, men fik i stedet Det konservative Folkeparti til at trumfe igennem, at Grænseforeningens næstformand Peter Grau parallelt kunne blive æresmedlem i den københavnske sønderjyske forening »To Løver«.

En af de mest rabiate Dannevirkemænd var bibliotekaren fra Aarhus von Holstein Rathlou, som i 1934 skrev: »H. P. Hanssen er det uhyggeligste fænomen i Danmarks historie på denne side af Rane kammersvend og Corfitz Ulfeldt ... Han er en dreven parlamentarisk rævepels; et foragteligt subjekt, en tvetunget politiker, en løgnhals og en skidt knægt; en falsk profet, en tryllekunstner og folkehypnotisør, en slet karakter, magtsyg og uvderhæftig - og det hæsligste af alt - landsforræder ... En modbydelig og afskyvækkende forbyrder ... Gid fanden snart ville hente ham, det forgiftige skadedyr«.

Selv om »Holstein Rathlou var en ener«, som Johnsen skriver, så afslører det med hvilken fanatisme og manglende demokratiske forståelse, H. P. Hanssen blev bekæmpet.

Johnsens tese om Dannevirkemændenes voldsomme renæssance har han således haft let ved at dokumentere - men hvor stor indflydelse, de fik for de besluttende myndigheder i Danmark, kommer han desværre ikke ind på. Mange danskere bør dog sidde med »røde (i.e. sorte) ører«, når de har læst denne fremragende bog, hvor man som underviser er særlig glad for den diskussion, som Johnsen slutter sin bog med.

Jørn Buch

Flyvestation Skrydstrup

Ole Gellert Andersen: »Flyvepladsen på Skrydstrupmark«. Udgivet af Historiefonden for Flyvestation Skrydstrup, 2003. 212 sider, ill. Pris 252 kr.

Forfatteren fortæller engageret og levende den dramatiske historie om, hvordan tys-

kerne besluttede at anlægge en flyveplads ved Skrydstrup og i november 1943 giver de berørte beboere to måneder til at forlade deres ejendomme for at give plads til det, tyskerne kaldte Fliegerhorst Hadersleben.

Bogen dækker perioden fra 1943 til den 1. maj 1953, hvor Det Danske Flyvevåben indviede Flyvestation Skrydstrup. En periode på 10 år. Indledningsvis beskrives beslaglæggelsen og eksproprieringen af de mange ejendomme og bygninger for at skaffe plads til flyvepladsen. Herefter dækkes flyvepladsens operative fase, som er ganske velbeskrevet med mange interessante detaljer om de forskellige flyvende enheder og deres operationer og om allerede angreb på flyvestationen.

Forfatteren beretter herunder om greve Folke Bernadottes ophold på flyvepladsen den 24. april 1945 med sit KZ-4 fly, udlånt af Zonen. Folke Bernadotte oplever og overlever her et større allieret luftangreb. Forfatteren mener ud fra denne hændelse (side 97), at flyvepladsen i Skrydstrup fik en enestående betydning i forløbet af Anden Verdenskrig, idet han stiller spørgsmålet: »Tænk blot, hvis greve Folke Bernadotte var blevet ramt under angrebet. Var der så kommet en aftale i stand om kapitulationen mellem tyskerne og de allierede?«. Det er rigtigt, at Himmler gennem Folke Bernadotte forsøgte at få udvirket en separat kapitulation for Norge og Danmark, men dette forslag blev totalt afvist af de allierede, som krævede betingelsesløs kapitulation på alle fronter.

Folke Bernadotte spillede altså ingen afgørende rolle i forbindelse med kapitulationen, hvorimod han udvirkede aftaler med Himmler, der medførte, at i alt ca. 20.000 fanger fra de tyske KZ-lejre, herunder danske og norske, blev reddet og ført til Sverige i krigens sidste fase.

Perioden efter befrielsen beskrives med Royal Air Force på flyvepladsen, modstandsbevægelsens bevogtning og flygtningelejrene under indenrigsministeriet samt krigsministeriets overtagelse af flyvepladsen i 1948.

Det er en fornøjelse at læse bogen, der er velskrevet og vidner om et stort forarbejde. Forfatteren fortjener også ros for de mange interessante illustrationer.

Leif Hommel Nielsen

GRÆNSEFORENINGEN

For 100 kr. om året kan du blive medlem af Grænseforeningen. Så modtager du seks gange om året bladet GRÆNSEN samt Grænseforeningens smukke Årbog.
Ring eller skriv efter Grænseforenin-

gens brochure: Postboks 9074, Grænseforeningen, Peder Skrams Gade 5, 1022 Kbh. K.
Telefon: 33 11 30 63.

Du er også velkommen til at kontakte din lokale formand:

Tønder Amt

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Haderslev Vesteramt

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Haderslev Østeramt

Lisbet Skau
Hasselvej 4
Hammelev
6500 Vojens
tlf. 74 50 79 22

Sønderborg Amt

Marie Hess
Frydenlundvej 5
6430 Nordborg
tlf. 74 45 62 65

Aabenraa Amt

Ove Nissen
Dalsmark 3
6300 Gråsten
tlf. 74 65 07 45

*Bagsiden
om
forsiden*

Tønder bys legater

I den katolske tid tog kirken og klostrene sig af fattige og syge. Pengene til det kom dels i form af tiende, dels gennem gaver. Med reformationen forsvandt hele det sociale arbejde, som kirken tidligere havde varetaget. I Tønder blev gråbrødre-klostret nedlagt, og herefter måtte byens befolkning selv afhjælpe sygdom og økonomisk nød.

I løbet af 16-1700-tallet blev nogle af byens borgere meget velstående pga. kniplingshandelen; men først med pietismens fremkomst fra begyndelsen af 1700-tallet og den dermed forbundne mere personlige fromhed begyndte man generelt blandt byens velstående borgere at føle en vis forpligtelse over for den mindrebedemlede befolkning, hvilket blandt andet gav sig udslag i oprettelsen af byens mange legater.

Den første legatstifter var rådmand og kniplingshandler Peter Struck, der oprettede sit legat for fattige i 1713. Legaterne bestod som oftest af græsningsarealer i Tøndermarsken, og det var indtægterne fra udlejningen, som udgjorde kapitalen i legaterne. Strucks legat finansierede i 1731 opførelsen af Vajsenhuset i Tønder. Popsens legat blev oprettet 1786. Samme år oprettedes Provst Balthasar Petersens legat. Han havde studeret teologi i Jena. Han lavede sin egen præsteskole og for-

langte, at eleverne skulle læse, mens de spiste, for ikke at spilde tiden!

Hans legat stod bag oprettelsen af Tønder Seminarium i 1788. I nyere tid har midler fra dette legat finansieret opførelsen af Provst Petersens Kollegium i Tønder.

H. F. Leo oprettede i 1808 et legat bestående af 30 ha. jord i Frederikskog, til gavn for Hospitalet i Tønder. I 1815 blev ét af byens største legater oprettet af borgmester Carsten Richtsen, der var søn af en velhavende kniplingshandler. Hans legat skulle gå til byens fattige. Foruden de nævnte legater har der været flere mindre legater, bl.a. pengelegater, som ikke har overlevet til vor tid pga. skiftende tiders inflation. Desuden var der flere suppelegater, der skulle uddeles til de fattige på bestemte mærkedage. I dag administreres de fleste af de tilbageværende legater af socialudvalget i Tønder Kommune. Jorden, der stadig hører til legaterne, udlejes af et såkaldt landudvalg, fenneerne ligger bl.a. syd for Højer. De kan genkendes på bogstaverne på de rødmaledede markled, f.eks. er Richtsens legatmarker markeret med R.L.

Bagsideteksten bygger på Kaj Elkjær Larsens utrykte manuskript om Tønder Bys Legater, som kan lånes på Tønder Bibliotek.

edj